

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей
історичної науки

ДИПЛОМНА РОБОТА НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО
(БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

на тему

**«ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО»**

Виконав: студент 4 курсу,
ІА-42 групи
спеціальності 032 “Історія та археологія”
Скрентович Святослав Григорович

Керівник к.і.н., доц. Вітенко М. Д.

Рецензент _____
(прізвище та ініціали)

Івано-Франківськ – 2025 р.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Формування наукового світогляду М. Грушевського	8
Розділ 2. Зовнішня політика Речі Посполитої у XVI – першій половині XVII ст. на сторінках праць М. Грушевського	21
Розділ 3. Погляди М. Грушевського на зовнішню політику Речі Посполитої у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.	41
Висновки.....	58
Список використаних джерел.....	61

Вступ

Актуальність теми бакалаврської роботи «Зовнішня політика Речі Посполитої у працях Михайла Грушевського» зумовлена її багатограним значенням у контексті історичних і сучасних реалій. Річ Посполита, будучи впливовою державою Центрально-Східної Європи у XVI – XVIII ст., відігравала ключову роль у формуванні політичного ландшафту регіону, зокрема й для українських земель. Вивчення її зовнішньої політики через призму праць М. Грушевського, одного з найвизначніших українських істориків, дозволяє не лише глибше зрозуміти дипломатичні стратегії та міжнародні взаємодії того часу, але й оцінити унікальний підхід ученого до інтерпретації цих процесів. Грушевський, акцентуючи на ролі України в історії Речі Посполитої, створив фундамент для осмислення її місця в європейському контексті, що робить аналіз його поглядів цінним для сучасних досліджень. У нинішніх умовах, коли Україна активно розвиває власну зовнішню політику та шукає історичні орієнтири для своєї ідентичності, звернення до досвіду Речі Посполитої набуває особливої ваги. Це сприяє кращому розумінню історичних уроків, пов'язаних із державотворенням і дипломатією. Водночас тема залишається недостатньо дослідженою, адже зовнішня політика Речі Посполитої в інтерпретації Грушевського рідко ставала предметом окремого вивчення. Таким чином, робота відкриває нові перспективи для переосмислення як спадщини видатного історика, так і історичних процесів, що мають значення для сучасної України.

Об'єкт дослідження – зовнішня політика Речі Посполитої в історичному контексті XVI – XVIII ст., представлена в працях М. Грушевського.

Предмет дослідження: особливості інтерпретації та оцінки зовнішньої політики Речі Посполитої в історичних працях М. Грушевського, зокрема його погляди на дипломатичні стратегії, міжнародні відносини та їх вплив на українські землі.

Мета дослідження є визначити та проаналізувати особливості інтерпретації зовнішньої політики Речі Посполитої в працях М. Грушевського, з'ясувавши його підходи до оцінки дипломатичних стратегій, міжнародних відносин та їх впливу на українські землі.

Щоб досягти поставленої мети, розкрити предмет та об'єкт дослідження було необхідно вирішити наступні завдання:

- 1) вивчити праці М. Грушевського, що стосуються зовнішньої політики Речі Посполитої, та виділити ключові проблеми;
- 2) проаналізувати методологію та ідеологічні засади М. Грушевського у висвітленні дипломатичних і міжнародних відносин Речі Посполитої;
- 3) простежити еволюцію поглядів М. Грушевського та їх вплив на українське суспільство;
- 4) порівняти оцінки зовнішньої політики Речі Посполитої М. Грушевським із оцінками сучасних українських істориків.

Хронологічні рамки дослідження включають період XVI – XVIII ст., що відповідає часу існування Речі Посполитої (1569–1795 рр.) як політичної одиниці, з акцентом на епохи, які М. Грушевський аналізував у своїх працях. Основна увага приділяється ключовим подіям цього періоду, таким як Люблінська унія (1569 р.), війни з сусідніми державами, Хмельниччина (1648–1657 рр.) та поступовий занепад Речі Посполитої до кінця XVIII ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють території Речі Посполитої, що включала сучасні землі Польщі, Литви, України, Білорусі та частково інших сусідніх країн. Особлива увага приділяється українським землям, які входили до складу Речі Посполитої (зокрема Правобережжя, Лівобережжя, Галичина), оскільки вони є ключовим фокусом аналізу М. Грушевського. Також розглядаються сусідні держави, що взаємодіяли із Річчю Посполитою – Московське царство, Османська імперія, Швеція та Кримське ханство.

Стан наукової розробки теми бакалаврської роботи характеризується певною увагою до спадщини М. Грушевського, але залишається

недостатньо дослідженим у контексті саме зовнішньої політики. Твори М. Грушевського, зокрема його багатотомна «Історія України-Руси», є фундаментальними для української історіографії, де він аналізує політичні, соціальні та міжнародні аспекти історії Речі Посполитої. Однак його погляди на зовнішню політику, включаючи дипломатичні стратегії та відносини з іншими державами, рідко виділялися як окремий предмет дослідження, що робить тему актуальною та новаторською. Серед українських вчених, які вивчали біографію М. Грушевського можна виокремити праці Ю. Шаповала та І. Верби [46], В. Пристайка [39], Л. Винара [14, 15], В. Педича, В. Тельвака [42-45] та ін. Вони детально розкрили етапи становлення М. Грушевського як історика, дослідника, проаналізували основні напрямки його наукових інтересів, детально простежили витoki його поглядів, політичних та наукових уподобань, позитивні та негативні сторони праць. Водночас, оцінки М. Грушевським зовнішньої політики Речі Посполитої ніколи не були предметом окремих наукових праць українських вчених [56].

Дослідження зовнішньої політики Речі Посполитої присутні в працях сучасних українських і польських істориків, таких як Н. Яковенко [49], М. Крикун і Л. Зашкільняк [24], А. Камінський [28], які розглядають взаємини Речі Посполитої з Московським царством, Османською імперією, Швецією та іншими державами Європи. Проте ці праці здебільшого фокусуються на загальних аспектах політики або окремих подіях, таких як Люблінська унія чи Хмельниччина, без глибокого аналізу інтерпретацій Грушевського. Таким чином, існує прогалина у вивченні того, як саме Грушевський оцінював зовнішньополітичні процеси та їхній вплив на українські землі.

У 2011 р. польський історик Л. Адамський видав працю “Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków” [51] на сторінках, якої намагався проаналізувати погляди М. Грушевського не лише на Річ Посполиту, чи її зовнішню політику, але загалом на Польщу, польський народ, польсько-українські відносини. Фактично, Л. Адамський

звинуватив М. Грушевського у “прогресивному націоналізмі”, розробці “антипольської ідеології”, а також виправданні “терору українських націоналістів”, “проросійських поглядах” і навіть у “упередженому опрацюванні джерел”. Український вчений В. Тельвак у рецензії на працю Л. Адамського підкреслив, що це дослідження має цілу низку недоліків, але заохочує українських істориків системно вивчати наукову спадщину М. Грушевського [43].

Водночас методологія М. Грушевського, яка поєднувала історичний аналіз із національною перспективою, викликає інтерес у контексті сучасних дискусій про українську ідентичність і державотворення. Окремі дослідження, наприклад, праці С. Плохія, торкаються внеску Грушевського в історіографію, але не акцентують на зовнішній політиці. Таким чином, бакалаврська робота має потенціал заповнити цю нішу, запропонувавши системний аналіз поглядів Грушевського на зовнішню політику Речі Посполитої, її значення для України та місця в європейському контексті.

Методи дослідження. У дослідження теми бакалаврської роботи використано комплекс методів: історико-аналітичний метод дозволить детально вивчити праці М. Грушевського, зокрема «Історію України-Руси», щоб виявити його погляди на дипломатичні стратегії Речі Посполитої та їхній вплив на українські землі; порівняльний метод допоможе зіставити інтерпретації М. Грушевського з оцінками інших істориків і першоджерелами, оцінюючи унікальність його підходу; текстологічний аналіз сприятиме дослідженню термінології, аргументації та ідеологічних акцентів у текстах ученого, тоді як контекстуальний метод дозволить розглянути його праці в історико-ідеологічному контексті кінця XIX – початку XX ст., враховуючи вплив національного відродження; синтетичний метод узагальнить результати, сформулювавши висновки про внесок Грушевського в історіографію зовнішньої політики Речі Посполитої та її значення для української історії.

Практичне значення бакалаврської роботи полягає в її внеску в поглиблення розуміння історичних процесів і їх актуальності для сучасності. Дослідження узагальнює погляди Грушевського на зовнішню політику Речі Посполитої, що може бути використано в освітніх програмах з історії України та Центрально-Східної Європи, збагачуючи навчальний процес новими інтерпретаціями. Аналіз підходів Грушевського сприяє розвитку методології історичних досліджень, пропонуючи приклад критичного осмислення джерел, що є цінним для молодих науковців. Крім того, робота висвітлює історичні уроки дипломатії та міжнаціональних відносин, які можуть бути застосовані для розуміння сучасних геополітичних викликів України, особливо в контексті її європейської інтеграції. Результати дослідження також можуть слугувати основою для подальших наукових розробок, зокрема порівняльних студій історіографії чи аналізу зовнішньої політики багатонаціональних держав.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, основної частини (4-х розділів), висновків та списку використаних джерел і літератури, загальним обсягом 56 позицій. Загальна кількість сторінок роботи становить 60.

Розділ 1. Формування наукового світогляду М. Грушевського

Історики відіграють важливу роль у політичному та культурному житті багатьох держав та народів. Від них, їхніх рекомендацій часто залежить не лише розуміння народами та правителями минулого, але і сучасного і створення планів на майбутнє. Тому потрібно не лише читати наукові дослідження істориків, але і знати перипетії їхнього життя, хоча б головні фактори, які впливали на формування науковців.

М. Грушевський народився 29 вересня 1866 р. у м. Холм (нині Польща, а тоді – це найбільш західна частина українських етнічних земель) у сім'ї вчителя греко-католицької гімназії. Його батько Сергій та мати Глафіра походили зі священничих родин тісно пов'язаних із Чигирином та Київщиною. У своїй автобіографії М. Грушевський вказує, що серед його предків по батьковій лінії були паламарі, дяки, а діду вдалося висвятитися на священника [2, с. 16]. Очевидно, що батько також мав стати священником, закінчив Київську духовну семінарію. Під час навчання він займався етнографічними та історичними дослідженнями. Однак, передчасна смерть діда – Федора Грушевського і фінансова скрута змусила його піти працювати вчителем словесності у Полтавську духовну семінарію [31, с. 34-35], а згодом Святого Письма у Київській духовній семінарії.

Родина Грушевських перебувала у Холмі досить малий проміжок часу – біля 3 років. Вже у 1869 р. Сергія Грушевського було переведено на Кавказ, де він працював у гімназіях Ставрополя, Владикавказу (обидва нині Російська Федерація) та Тифлісу (нині Тбілісі, Грузія). С. Грушевський написав підручник з церковнослов'янської мови, що витримав понад 30 перевидань. На гонорари за нього родина могла жити доволі добре, хоч і далеко від України. М. Грушевський пізніше згадував, що на Україні йому вдавалося у дитинстві бувати дуже рідко, а більшість інформації про культуру, традиції, історію рідного народу він почерпнув від батьків та з книг, маючи про рідний край предків більше мрій та ілюзій ніж реальних фактів [2, с. 17].

Початкову освіту М. Грушевський здобув вдома. В гімназію його було зараховано одразу до 3 класу. Згодом, навчаючись у Тифліській гімназії М. Грушевський рано почав цікавитися філологією, вперше спробував писати художні твори, які надсилав І. Нечую-Левицькому. Згодом, він почав більше цікавитися історією українського народу. Багато відомостей він дізнався, за його ж словами з праць українських науковців М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, А. Скальковського, а також російського – О. Піпіна. Певний вплив на нього мав часопис “Київська старовина”, що друкувався у 1882 – 1906 рр. Перед закінченням гімназії науковий інтерес М. Грушевського саме до історії переважив у ньому філолога. Цікавими для нього були питання утворення Київської Русі, зародження українського козацтва [2, с. 17].

У 1886 р. М. Грушевський вступив на історичне відділення історико-філологічного факультету Київського університету імені Святого Володимира. Він покладав великі сподівання на цей навчальний заклад, але його чекало розчарування. Навчатися довелося у повністю російськомовному середовищі, в умовах засилля царської охранки, жандармерії, цензури, нагляду з боку силових структур за викладачами та студентами, повної відсутності академічної свободи. Навіть його науковий керівник – В. Антонович намагався уникати близьких контактів зі студентами, обговорення політичних тем тощо. Загалом спостерігався відхід від тем пов’язаних із державницькою, політичною і навіть військовою історією. Більше уваги зверталось на вивчення археології, спеціальних історичних дисциплін, соціальної історії. Певний вплив на М. Грушевського мали університетські курси В. Іконникова, О. Кітяківського, М. Володимирського-Буданова, П. Голубовського та ін. [14, с. 38]. Він також активно долучався до діяльності Історичного товариства імені Нестора-літописця, а також місцевої “Громади”, популяризуючи українську традиційну культуру [14, с. 15-16].

Саме в цей період М. Грушевський зміг часто контактувати з представниками польського студентства, зміг більш детально ознайомитися з історією Польщі, Речі Посполитої. У 1890 р. М. Грушевський написав працю “Історія Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.”, яка здобула визнання вчених, а 1893 р. – магістерську роботу “Барське староство. Історичні нариси”. Влітку 1894 р. він її захистив у Київському університеті. Ще до цього захисту М. Грушевський отримав запрошення очолити кафедру історії України у Львівському університеті. До Львова він їхав вже маючи досвід роботи в архівах Києва, Москви та Варшави [2, с. 17].

Приїзд до Львова видався доволі важким. Насамперед, створення кафедри історії України було результатом “нової ери” – польсько-українського порозуміння, що тривало у 1890 – 1894 рр. Частина польського суспільства, особливо викладачі університету виступала відверто вороже проти М. Грушевського. Були численні перепони мовного та правового характеру. Навіть релігійного – М. Грушевський ходив до єдиної у Львові православної церкви. Окрім того, довелося докладати значних зусиль розробляючи тексти лекцій, готуючи матеріали для семінарських занять. Паралельно молодому вченому довелося багато працювати над редагуванням “Записок Наукового товариства імені Т. Шевченка”. З ініціативи М. Грушевського при НТШ почали виходити нові наукові серії “Жерела до історії України-Руси”, “Етнографічний збірник”, “Літературно-науковий вістник” та інші. Він очолював Історико-філософську секцію НТШ, а згодом створив і керував також Археографічну комісію [15, с. 112]. З його ж ініціативи при НТШ постали бібліотека та музей. З 1897 по 1913 р. М. Грушевський очолював НТШ. В. Верстюк та В. Тельвак, вважають, що це була була “найплідніше доба” цієї наукової установи, яка “стала дієвою науково-дослідною українською інституцією” [13, с. 5].

М. Грушевський багато зусиль докладав до розробки праці “Нарис історії українського народу”, яким історично обґрунтовував національні стремління українців до автономії. Його наукові публікації цього періоду

загострили взаємини між різними українськими політичними угрупованнями в Галичині, посварили із польськими вченими і австрійською владою. Найбільший спротив опонентів викликали його організаторські здібності – уміння створити колектив науковців-однодумців – цілої української історичної школи у Львові – І. Джиджора, І. Кревецький, І. Крип’якевич, М. Кордуба, С. Томашівський. Чи не тому М. Грушевського вже на початку ХХ ст. почали називати “батьком української історії”. Найбільшою працею М. Грушевського стала багатотомна “Історія України-Руси”, перший том якої було надруковано наприкінці 1898 р. у Львові. Дещо пізніше тут було видано ще 2 томи цієї роботи [15, с. 111-112].

Історичні праці М. Грушевського були гідно оцінені українцями Галичини та Буковини, але майже одразу були заборонені до друку та поширення у Російській імперії. М. Грушевський до 1905 р. не міг повернутися до Києва на постійне проживання, оскільки остерігався арешту. Він залишався російським підданим і фактично перебував під наглядом австрійської поліції.

М. Грушевський при цьому не був самотнім. У травні 1896 р. він одружився із вчителькою Марією-Іванною Вояківською. 1900 р. у подружжя народилася дочка Катерина. Досить довго його родина підтримувала тісні взаємини із сусідами – Іваном Франком та Ольгою Хоружинською. Їх зближували питання розвитку української культури і науки, спільна діяльність у НТШ [22, с. 16]. Зближував їх і спільний відпочинок у с. Криворівня (нині Верховинського р-ну Івано-Франківської області), де у 1907 р. М. Грушевський купив земельну ділянку з віллою (вартістю 10500 корон), і куди вони їздили щороку, аж до літа 1914 р. [33, с. 826–832]. Кілька разів до них у Криворівню приїздили й інші гості – Леся Українка, М. Коцюбинський, О. Кобилянська, В. Стефаник тощо. Саме у Криворівні М. Грушевським було написано більшу частину тексту 1-4 томів “Історії України-Руси”.

Лише пізніше, з початком хвороби І. Франка та переїздом Грушевських до Києва, ці стосунки дещо охололи. Хоча в радянський час “М. Грушевського приписати до «буржуазних націоналістів», а І. Франка – до «революціонерів-демократів»” і стверджували, що попри сусідство вони між собою не розмовляли [16]. Поза увагою залишався той факт, що у щоденнику М. Грушевського І. Франко згадувався в окремі періоди частіше ніж дружина та дочка. Вони спільно обговорювали новини, ділилися думками з приводу прочитаних книг, обговорювали власні праці та наукові ідеї. Саме співпраця М. Грушевського та І. Франка дозволила перетворити НТШ на українську академію наук.

Історик намагався долучитися і до політичного життя галицьких українців. У 1899 р. він із І. Франком був серед співзасновників Української національно-демократичної партії. Однак, М. Грушевський доволі швидко відійшов від політичної діяльності, справедливо вважаючи, що вона перешкоджає його науковій та викладацькій роботі. Але чи не найбільше науковій роботі перешкождали конфлікти із адміністрацією Львівського університету. В самому закладі почастишали конфлікти між польськими та українськими студентами. М. Грушевський з 1897 р. послідовно відстоював ідею створення окремого українського університету і підтримував у цьому конфлікті українську молодь. У грудні 1901 р. після низки сутичок українські студенти, що домагалися ширшого впровадження у навчання української мови оголосили про “сецесію” – вихід з університету [17, с. 63-64].

У 1904 р. у Санкт-Петербурзі було надруковано ще одну важливу працю М. Грушевського – “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства”, якою він обґрунтовував “схему безперервності українського історичного процесу” [46, с. 96]. У наступні роки він розширив обґрунтування цієї схеми у праці “Нариси історії українського народу”. Деякий час М. Грушевський жив на дві імперії – Російську та Австро-Угорську. Викладав у Львівському університеті,

проводив відкриті курси з історії України для молоді в НТШ, займався науковою діяльністю, а також на короткий час приїжджав до Києва, Санкт-Петербурга та ін. міст для участі у наукових конференціях, симпозіумах та диспутах [46, с. 120].

Революційні події 1905 р. у Російській імперії створили нові умови для діяльності М. Грушевського. Розпочалася демократизація багатьох сторін життя, було скасовано цензуру, розпочали легальну діяльність українські політичні партії, виходити україномовні газети. Сподіваючись на кращі перспективи, професор все частіше почав відвідувати Київ, долучився до створення газети “Рада” [56].

У 1907 р. М. Грушевський створив у Києві за зразком НТШ Українське наукове товариство. Воно складалося з історичної, філологічної, природничо-технічної, медичної та статистичної комісій. При УНТ видавалися “Записки Українського Наукового Товариства”, журнал “Україна”, різноманітні збірники. Лише “Записок” вийшло 18 томів, а загалом при УНТ було опубліковано понад сотню збірників наукових праць [47, с. 23].

У вересні 1907 р. М. Грушевський став ініціатором створення Товариства українських поступовців, що стало координаційним центром більшості українських політичних партій Наддніпрянщини. Сам вчений послідовно відстоював ідею реформування Російської імперії на конституційну монархію і надання Україні автономії. М. Грушевський під час однієї з поїздок до Санкт-Петербурга зустрівся із українськими депутатами Державної Думи, брав участь у діяльності Українського клубу.

Однак, більшість планів М. Грушевського було перекреслено початком Першої світової війни. Вже за кілька тижнів російські війська підійшли до Львова, займаючи все нові і нові повіти Галичини. Військові дії застали родину Грушевських у Криворівні. Остерігаючись приближення фронту 20 вересня Грушевським довелося терміново їхати до Відня, а звідти через Румунію повертатися до Російської імперії. До Києва вдалося доїхати

лише 22 листопада 1914 р., а вже через тиждень М. Грушевського було заарештовано. Його звинувачували в австрофільстві, роботі на австрійський Генеральний штаб, шпигунстві на користь Габсбургів. Деякий час професора утримували у Лук'янівській в'язниці, а 18 лютого 1915 р. відправили у м. Симбірськ (нині РФ). Сюди незабаром приїхала дружина та дочка. 2 вересня 1915 р. завдяки клопотанню Петроградської академії наук Грушевському дозволили переїхати до Казані. Він міг займатися науковою діяльністю, але не міг працювати викладачем [56].

Ситуація динамічно змінювалася. На початку осені 1916 р. М. Грушевський переїхав до м. Москва. Тут він продовжив працювати над “Історією України-Руси”, відвідував бібліотеки та архіви. Тим часом його було заочно позбавлено посади професора Львівського університету.

Нові зміни в житті Грушевських відбулися у лютому-березні 1917 р. Нова російська революція і повалення самодержавства спричинили створення на початку березня 1917 р. Української Центральної Ради. М. Грушевського було заочно обрано головою УЦР і запрошено до Києва. 13 березня він повернувся у Київ і одразу долучився до політичного життя [46, с. 148-149].

У першій же своїй промові після повернення М. Грушевський звернувся з вимогою “національно-територіальної автономії України” у складі демократичної федеративної російської республіки. Саме його погляди І універсалу УЦР від 10 червня 1917 р. Як активний член Української партії соціалістів-революціонерів, М. Грушевський виступав за проведення українізації освіти, армії, державних установ, передачу “землі – народів без викупу”, націоналізації залізниць, цукроварень, фабрик та заводів, створення на підприємствах органів управління із робітників. Попри назву основного друкованого органу “Боротьба”, а пізніше – “Борітеся – Поборете!”, дана політична сила сподівалася на проведення широких державних, політичних, економічних, соціальних реформ мирним,

законодавчим шляхом [32, с. 8]. Її ідеологія перегукувалася з ідеологією європейських соціал-демократів.

Впродовж керівництва УЦР М. Грушевський активно долучився, а часто і очолював державотворчий процес. Він працював над текстами усіх 4 універсалів, Конституції УНР. Паралельно він багато часу відводив для популяризації своїх ідей щодо української державності серед широких кіл населення. Зокрема, у 1917 – 1918 рр. він написав такі праці: “Якої ми хочемо автономії і федерації?”, “Звідки пішло українство”, “Хто такі українці і чого вони хочуть”, “Вільна Україна”, “На переломі”, “Українська самостійність і її історична необхідність”, “Українська Центральна Рада і її універсали”. За цей час він пройшов певну еволюцію від прихильника української автономії у складі демократичної Росії до ідеолога української незалежності [46, с. 150].

29 квітня 1918 р. у Києві відбувся державний переворот. УЦР було розрушено прихильниками П. Скоропадського. М. Грушевського було усунуто від активного політичного життя. Він силою обставин змушений був зосередитися на науковій роботі, писав підручник із всесвітньої історії, черговому томі “Історії України-Руси”, подавав свої проекти створення Української академії наук. Деякий час він переховувався, побоюючись арешту, адже тоді було заарештовано С. Петлюру та керівника уряду УНР В. Голубовича [34, с. 6-7, 12, 17].

Із поваленням влади П. Скоропадського, М. Грушевський спробував повернутися до влади. Але представники Директорії ігнорували його. Грушевського було обрано від Чигиринщини до Трудового конгресу – передпарламенту УНР, але його не включили не тільки до президії цього органу, а й до жодної із комісій. Ставало зрозуміло, що на нього покладають провину за певні помилки і прорахунки. М. Грушевський на деякий час виїхав до Кам’янця (нині Кам’янець-Подільський), а звідти 20 березня 1919 р. із сім’єю подався до м. Станіславів (нині Івано-Франківськ). Але ситуація там була непевна. Тривала польсько-українська війна і ситуація на фронті

схилялася на користь поляків. 18 квітня 1919 р. родина Грушевського виїхала до Праги (нині Чехія) [46, с. 202].

Згодом М. Грушевський поїхав у Париж і Люцерн, сподіваючись заручитися підтримкою західних соціалістів. Він створив Комітет незалежної України, спільно з іншими українськими політиками намагався видавати журнал “Східна Європа” англійською і французькою мовами. Вже наприкінці 1919 р., розчарований політикою Антанти М. Грушевський почав схилятися до порозуміння із більшовиками. Він мав кілька зустрічей із їхніми представниками. Обговорював питання про повернення до Києва. Він спільно із О. Жуковським направили листа ЦК КП(б)У, в якому визнали заслуги більшовицької партії у боротьбі проти капіталізму і погоджувалися координувати дії українських есерів із планами ЦК КП(б)У. Однак, ЦК КП(б)У відповів відмовою [46, с. 209].

На початку квітня 1920 р. М. Грушевський із родиною повернувся до Праги, але вже восени того ж року переїхали до Відня. Професор тут розпочав роботу над “Історією української літератури”. Та вже восени 1921 р. до нього звернулися представники УРСР із проханням організувати збір коштів для допомоги голодуючим в Україні, а також для закупівлі україномовної дитячої літератури. Під його впливом у США було створено Комітет об’єднаних товариств помочі Україні. Українська діаспора передавала зібрану допомогу М. Грушевському, а він далі Червоному Хресту УРСР [46, с. 211]. Та вже 18 жовтня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У припинило співпрацю з М. Грушевським у справах допомоги голодуючим. А ще незабаром професор довідався, що книги, які він закуповував і передавав в УРСР, більшовики здавали на макулатуру, або ж використовували як пакувальний матеріал. Так вони вчинили з підручниками з історії України, ілюстрованою історією та іншими виданнями. Та попри це М. Грушевський не полишав спроб повернутися в Україну, сподівався отримати посаду “службовця” у Народному комісаріаті

освіти, чим викликав нерозуміння з боку української еміграції. 5 серпня 1921 р. його за це навіть виключили з УПСР (партії есерів).

М. Грушевський у одному із листів до Х. Раковського підкреслював, що готовий “переступити через трупи наших партійних товаришів”, що безвинно погинули від червоних куль, через попіл наших культурних скарбів, понищених “на страх української контрреволюції” більшовицькими генералами...” готовий “працювати під вашим проводом...” пропонував більшовикам поділитися з українськими партіями “владою, працею і відповідальністю” [1, с. 1-8]. Зрештою його наполегливість принесла результати. Більшовики вирішили використати М. Грушевського для деморалізації української еміграції і дозволити повернення йому і його найближчого оточення. Більш того саме діяльність історика продемонструвала, що створення потужних інтелектуальних осередків української еміграції у Європі може бути небезпечним для більшовиків. Тому радянське керівництво ухвалило принципове рішення у подальшому відмовитися від практики примусової депортації дисидентів закордон, натомість висилати їх у віддалені регіони СРСР.

Варто зауважити, що М. Грушевський вирізнявся непростим характером. У еміграції він не пішов на співпрацю із В. Винниченком та С. Петлюрою. Зрештою він із невеликою групою однодумців таки повернувся 7 березня 1924 р. в “Радянську Україну, де, за винятком Миколи Шрага, всі загинули у катівнях більшовицької системи” [23, с. 103]. На думку О. Оглобина, М. Грушевський повертався в Україну “не для тихої кабінетної праці”, а для “продовження боротьби за національну самостійність і соборність України...” “зброєю науки” [32, с. 9]. Більш того, він домогся від радянського керівництва листів, у яких йому обіцяли право “свобідного проживання в межах УСРР”, запевняли, що “з боку Радянської влади йому ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред’являється”, а “академік Грушевський обшукам, арештам і переслідуванню не підлягає” [46, с. 228]. Радянська влада санкціонувала

надання М. Грушевському звання академіка ВУАН, та повернула у власність його колишній будинок у Києві.

Одразу по приїзді М. Грушевський очолив Історичну секцію ВУАН. Він використовував цю секцію для розгортання дослідження основних тематичних і регіональних напрямів історії України. Особливо активно діяла Археографічна комісія Історичної секції. Створювалися кафедри з вивчення історії України. Однак, за кожним кроком М. Грушевського та його оточення слідували радянські спецслужби. На його публікації майже одразу почали з'являтися критичні рецензії санкціоновані більшовиками. М. Грушевського не було обрано керівником ВУАН. Його постійно зіштовхували з А. Кримським та С. Єфремовим – впливовими академіками ВУАН. Та справжні гоніння на М. Грушевського розпочалися після святкування його 60-літнього ювілею у вересні – жовтні 1926 р. Особливо вони загострилися під час проведення процесу “Спілки Визволення України” у 1929 – 1930 рр. У ході процесу було засуджено багатьох українських вчених тісно пов'язаних із М. Грушевським, в тому числі його зятя Й. Гермайзе. Проти нього вибивали свідчення у підсудних. В цей же час ліквідовувалися структури ВУАН створені М. Грушевським, реорганізовувалися кафедри з історії України, аспірантів, які підпорядковувалися йому було перерозподілено у інші структури, проведено “чистку” в історичних секціях ВУАН. Характерно, що у цих складних умовах М. Грушевський писав 8 – 10 томів “Історії України-Руси”, 7 та 8 томів “Історії української літератури” [56].

Під тиском обставин і за порадою колег 7 березня 1931 р. М. Грушевський із дочкою Катериною переїхав до Москви. Однак, 23 березня його було заарештовано у зв'язку із справою “Українського націоналістичного центру”. Далі була серія допитів у Харкові. М. Грушевський, побоюючись за долю дочки та інших близьких підписав “признання”, але за нез'ясованих обставин його було звільнено, а процес “УНЦ” так і не відбувся. Наступні роки М. Грушевський прожив у Москві

під постійним наглядом спецслужб – ОГПУ, НКВС. Його здоров'я було підірване. Допити відбувалися в умов, коли в нього відбувалося запалення легень. Після звільнення у нього стрімко погіршувався зір. Частина його робіт цього періоду була записана дочкою з його ж слів [56].

У жовтні 1934 р. М. Грушевський з дружиною і дочкою вирушив на лікування у санаторій у м. Кисловодськ. Несподівано його стан здоров'я погіршився. Появився карбункул, який довелося 4 рази оперувати. Обставини операції залишаються суперечливими. За однією із версій М. Грушевського оперував співробітник НКВС, який не мав медичної освіти і допустив зараження крові. У результаті 24 листопада 1934 р. М. Грушевський помер. Його тіло було перевезене до Києва і 29 листопада поховане на Байковому кладовищі [46, с. 349].

На якийсь час його рідних залишать у спокої і навіть залишать їм їхній дім, але майже одразу відбулася заборона усієї наукової спадщини М. Грушевського в СРСР. Його праці вилучалися і знищувалися, поодинокі примірники збереглися лише в діаспорі, спецфондах та архівах. Згодом репресовано було практично усіх учнів, дочку Катерину. Дружина ж помирала за дуже складних життєвих обставин.

Довге ХІХ ст. позначилося процесами національного відродження, що охопили більшість поневолених народів Центральної і Східної Європи. Не був винятком і український народ. Він пройшов у 1775 – 1918 рр. усі етапи розвитку згідно теорії М. Гроха: “А” (академічний, збиральницький) – поява інтересу романтиків-інтелектуалів до свого народу, його історичної спадщини, мови, культури, традицій; “В” (культурно-просвітницький) – популяризація національної ідеї серед широких верств населення, створення культурних товариств; “С” (політичний) – поява перших політичних партій та рухів, політичних вимог і мети [17, с. 73-74].

Для всіх етапів українського національного відродження був притаманний відчутний інтерес “українських будителів” до минулого українського народу. Починаючи з “Історії Русів” невідомого автора, праць

Д. Бантиш-Каменського, М. Костомарова та ін. відбувалося накопичення знань про історію українців, непрості взаємини із сусідніми державами та народами. М. Грушевський активно долучився до другого та третього етапів українського національного відродження. Він же фактично став частиною “Розстріляного відродження”. Його талант і багатолітня праця піддавалися випробуванням і переслідуванням, а згодом забуттю і лише з 1991 р. розпочалося повернення його праць до науковців і до широкого загалу любителів української історії.

Розділ 2. Зовнішня політика Речі Посполитої у XVI – XVII ст. на сторінках праць М. Грушевського

Головною темою нових досліджень М. Грушевського виступала історія України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Однак, у силу багатьох обставин він був змушений торкатися у своїх працях всесвітньої історії, і, зокрема історії сусідніх країн та народів. Оскільки українські землі тривалий час входили до складу Речі Посполитої, історія цієї держави в тій чи іншій мірі доволі добре була висвітлена на сторінках наукових праць М. Грушевського. І хоча, сучаний польський історик Л. Адамський зображає М. Грушевського послідовним полонофобом, радикалом, “прогресивним націоналістом” [12, 51], насправді це далеко не так.

Натомість Л. Зашкільняк дещо по іншому вбачає бачення М. Грушевським історії Речі Посполитої. За його словами Грушевський негативно оцінював не тільки «національний характер поляків», але й устрій Речі Посполитої, шляхетську станову демократію, яка руйнувала традиційні засади життя українців, супроводжувалася “ополяченням” українського народу, посиленням соціального та релігійного гніту і в підсумку призвели до тяжкого стану українську народну спільноту [25, с. 19-20].

У фундаментальному дослідженні «Історія України-Руси» тільки перипетіям Люблінського сейму 1569 р. вчений присвятив понад 70 сторінок. Появу польсько-литовської Речі Посполитої Грушевський підсумував так: “Прославлений пізніше як акт любові, братерства, пожертвування, в дійсності сей сойм був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресією державної влади й тяжких політичних обставин (...) Справа прилучення Києва особливо в повній наготі виставляє голим нічим не прикрашений егоїзм польської політики. Дебатували тільки над тим, чи прилучення Київщини буде користе для Польщі” [25, с. 20]. Після Люблінського сейму в українські землі масово посунула польська шляхта, несучи з собою “ланцюги насилля”, фільваркову систему та панщину. Кидаючи камінь у бік своїх польських колег, вчений

підкреслював, що “всякі ідеологічні прикраси поляки XVI віка лишали своїм потомкам з XIX, їм полишали величати, апотеозувати ту «унію» з далекого віддалення». Польську експансію Грушевський нерозривно пов’язував з егоїзмом правлячого класу – шляхти. З цього виникало потрійне «історичне звинувачення» Польщі у встановленні політичного, соціально-економічного і культурно-релігійного гніту українців. Сама ж Річ Посполита не була ніякою «федерацією», а звичайною польською експансією на землі українського, білоруського і литовського народів, експансією, яка призвела до краху і саму Польщу [25, с. 21].

Важливо, що у 4 томі “Історії України-Руси”, присвяченому процесу формування Речі Посполитої практично немає інформації про зовнішню політику цього державного утворення. Мова йде практично виключно про внутрішню політику. Детально характеризується політичний устрій Польського королівства та Великого князівства Литовського, права і привілеї магнатів та шляхти, їхню боротьбу з монархами, становище селян та городян, описано процес закріпачення селян, специфіку різновидів селянських повинностей, колонізацію української шляхти, мешканців міст, процедури призначення на державні посади сановників [5, с. 682-684]. М. Грушевський звертає увагу на те, що українські землі ще з часів Гедиміна були причиною конфліктів між Великим князівством Литовським та Польщею.

Значно більше уваги саме зовнішній політиці Польщі та Речі Посполитій М. Грушевський відводить у праці “Всесвітня історія в короткім огляді”. У його інтерпретації Польське королівство відігравало важливу роль в історії Центральної та Східної Європи, а взаємини цієї держави із сусідами, наприклад Угорщиною, Московською державою, Кримським ханством та Великим князівством Литовським визначили на тривалий час долю українських земель [3, с. 30-31].

Тривалий час для польської державності найбільшою загрозою були “ті лицарські держави, Ливонська й Пруська” [3, с. 30], маючи на увазі

Лівонський та Тевтонський ордени. Вирішальну роль у покращенні польсько-литовських відносин, за словами М. Грушевського відіграла польсько-литовська унія 1385 р. – “оженіння Ольгердового сина Ягайла з донькою Людовика, що був королем польським і угорським, і зв’язане з тим сполучення в. кн.. Литовського й Польщі в одну державу замінило конкуренцію Литви й Польщі на сході на тісну спілку” [3, с. 30].

М. Грушевський, звертаючи увагу на зовнішні загрози для Речі Посполитої, зокрема від Тевтонського та Лівонського орденів, підкреслював їхню роль як дестабілізуючих факторів у Балтійському регіоні. У своїх працях, зокрема у “Всесвітній історії в короткім огляді”, він зазначав, що ці “лицарські держави” створювали постійний тиск на північні кордони Польщі та Великого князівства Литовського, змушуючи їх шукати дипломатичних і військових рішень. Зокрема, перемога у Грюнвальдській битві 1410 р., яку Грушевський розглядає як тріумф польсько-литовської унії, не лише послабила Тевтонський орден, але й відкрила шлях до посилення позицій Речі Посполитої у відносинах із німецькими державами. Однак історик наголошував, що тривала боротьба з орденами відволікала ресурси від захисту українських земель, що сприяло їхній вразливості перед нападами Кримського ханства [3, с. 31-32].

Ця боротьба також мала економічний вимір, оскільки контроль над балтійськими торговими шляхами був ключовим для Речі Посполитої. Грушевський побіжно згадує, що прагнення Польщі та Литви забезпечити доступ до Балтійського моря ускладнювалося конкуренцією зі Швецією та Данією, що стало важливим фактором у Лівонській війні. Цей конфлікт, за його оцінкою, послабив Велике князівство Литовське, змусивши його до тіснішого союзу з Польщею, що завершилося Люблінською унією 1569 року. Таким чином, протистояння з орденами стало одним із каталізаторів поглиблення польсько-литовської інтеграції, що мало далекосяжні наслідки для українських земель [48, с. 90].

Головною причиною, що спонукала Польське королівство до укладення унії, М. Грушевський називав територіальну експансію, пошук зайвих орних земель для внутрішньої колонізації. Натомість для Великого князівства Литовського такими факторами були зовнішні загрози з боку Московської держави та Кримського ханства [5, с. 339]. Безпосередньо укладенню Люблінської унії передувала невдала участь Великого князівства Литовського у Лівонській війні. Військові поразки мали “фатальні наслідки” оскільки “прийшлося боронити Лівонію не тільки від Москви, але витримувати конкуренцію також з Данією й Швецією” [5, с. 360]. Втрати Смоленська, Полоцька, збільшення податків на утримування війська змушували литовську знать прихильніше розглядати справу унії з Польським королівством.

М. Грушевський пояснював, що династичні унії були звичною практикою наприкінці Середньовіччя і на початку Нового часу. Як приклади він наводив польсько-угорську унію, і об’єднання цих держав під владою Людовіка Угорського. Схожою була чесько-угорська унія, чесько-австрійська унія, Кальмарська унія укладена у 1397 р. між Данією, Норвегією, Швецією з Фінляндією, Ісландією та Гренландією. Історик підкреслював, що вже Кревська унія 1385 р. змінила баланс сил у Східній Європі, суттєво посиливши і Польщу і Литву у їх взаєминах з німецькими державами та Москвою [3, с. 32].

Михайло Грушевський, звертаючи увагу на зовнішні загрози для Речі Посполитої, зокрема від Тевтонського та Лівонського орденів, підкреслював їхню роль як дестабілізуючих факторів у Балтійському регіоні. У своїх працях, зокрема у “Всесвітній історії в короткім огляді”, він зазначав, що ці “лицарські держави” створювали постійний тиск на північні кордони Польщі та Великого князівства Литовського, змушуючи їх шукати дипломатичних і військових рішень. Зокрема, перемога у Грюнвальдській битві 1410 р., яку Грушевський розглядає як тріумф польсько-литовської унії, не лише послабила Тевтонський орден, але й відкрила шлях до

посилення позицій Речі Посполитої у відносинах із німецькими державами. Однак історик наголошував, що тривала боротьба з орденами відволікала ресурси від захисту українських земель, що сприяло їхній вразливості перед нападами Кримського ханства [3, с. 33].

Ця боротьба також мала економічний вимір, оскільки контроль над балтійськими торговими шляхами був ключовим для Речі Посполитої. Грушевський побіжно згадує, що прагнення Польщі та Литви забезпечити доступ до Балтійського моря ускладнювалося конкуренцією зі Швецією та Данією, що стало важливим фактором у Лівонській війні. Цей конфлікт, за його оцінкою, послабив Велике князівство Литовське, змусивши його до тіснішого союзу з Польщею, що завершилося Люблінською унією 1569 року. Таким чином, протистояння з орденами стало одним із каталізаторів поглиблення польсько-литовської інтеграції, що мало далекосяжні наслідки для українських земель.

Укладення Люблінської унії у 1569 р., за словами М. Грушевського залишило Великому князівству Литовському тільки зовнішні атрибути державності, а фактично “позбавила його всякої самостійності” [3, с. 32]. Важливу роль у процесі польсько-литовських уній відігравала католицька церква. Вона виступила одним із найбільш послідовних інститутів Великого князівства Литовського, що спонукали до поглиблення польсько-литовського зближення. Противниками унії виступали переважно представники білоруської та української шляхти.

Польсько-литовське зближення у дальшій перспективі призвело до шляхетської сваволі і втрати королями Речі Посполитої суб’єктності, а згодом і до трьох поділів цієї держави. Але початок його був дуже багатообіцяючим. Спільними зусиллями у 1410 р. було завдано поразки пруським рицарям. Молдавське князівство визнало зверхність Польського королівства. Один із нащадків Ягайла – королевич Владислав став королем Чехії та Угорщини. До кінця 1470-х рр. у руках династії Ягеллонів зосередилися значні володіння: Білорусь, Литва, Польща, Україна, Молдова,

Угорщина, Чехія. Але таке об'єднання мало дуже різносторонні інтереси і не могло бути стійким з цілої низки обставин [3, с. 34].

Помітний вплив на польсько-литовську унію мало утворення Московської централізованої держави. Тепер взаємини із православною Москвою, що використовувала для державоформуючої ідеї теорію “Москва – третій Рим”, набували екзистинційного, релігійного антагонізму. Посилення Москви, підкорення нею в часи Івана III та Василя III Новгород, Пскова, Твері, Рязані, а пізніше – за правління Івана IV – Казанського, Астраханського та Сибірського ханств створювало помітну загрозу Польсько-Литовському блоку. Виступаючи захисницею православних Москва вже в середині XVI ст. почала втручатися у внутрішні справи Великого князівства Литовського. Московські правителі відкрито заявляли про свої претензії на “київську спадщину”, уклали антипольський військовий союз із Кримським ханством. Усі ці події продемонстрували слабкість Великого князівства Литовського і стали важливим фактором реалізації Люблінської унії 1569 р. [3, с. 35]. Укладення цієї унії допомогло Великому князівству Литовському вистояти в роки Лівонської війни [3, с. 74].

Лівонська війна (1558–1583), за оцінкою Михайла Грушевського, стала одним із ключових викликів для зовнішньої політики Речі Посполитої, зокрема для Великого князівства Литовського, яке намагалося зберегти контроль над Лівонією. У “Всесвітній історії в короткім огляді” Грушевський наголошував, що конкуренція з Московською державою, Швецією та Данією за балтійські території послабила литовську державність, що стало передумовою для Люблінської унії. Військові невдачі, такі як втрата Полоцька та Смоленська, змусили литовську знать шукати підтримки в Польщі, що призвело до поступової втрати автономії.

Грушевський також звертав увагу на те, що Лівонська війна мала ширший європейський контекст, залучаючи до конфлікту протестантські держави, такі як Швеція, та католицькі сили, які підтримувала Річ

Посполита. Це створювало додаткові дипломатичні виклики, оскільки релігійний фактор ускладнював формування стабільних союзів. За його словами, війна виявила слабкість військової організації Великого князівства Литовського, що змусило Річ Посполиту зосередитися на реформах армії за правління Стефана Баторія, які, однак, не змогли повністю компенсувати геополітичні втрати.

Характерно, що частина питань зовнішньої політики Речі Посполитої залишалася поза увагою М. Грушевського як другорядна чи неважлива. Наприклад, сучасний польський історик А. Сулима-Камінський звертав також увагу на роль балтійської торгівлі у Лівонській війні. А спроба оволодіти поляками Ригю прирівнювалася до здобуття “ще одного Гданська”. Лівонія мала ж стати “ще одним Поділлям”, де польські та литовські магнати мали б активно збільшувати вирощення зернової та лісозаготівельної продукції [28, с. 107]. Сучасний польський науковець підкреслює, що ціла низка позитивних для Речі Посполитої наслідків Лівонської війни була знівельована подальшими польсько-шведськими династичними війнами.

Варто також підкреслити, що сучасні українські дослідники М. Крикун та Л. Зашкільняк у своїй “Історії Польщі” акцентують увагу на ролі династичної кризи, яка в 1573 – 1587 рр. ослабила порівняно недавно створену Річ Посполиту. Після смерті Стефана Баторія одразу низка польських монархів була обмежена у своїх політичних правах угодами із сеймом. Вони вказують, що в результаті, на відміну від попередніх періодів –коли Польське королівство та Велике князівство Литовське проводили активні зовнішньополітичні акції, Річ Посполита виявилася переобтяженою внутрішніми проблемами і не здатною до ефективної зовнішньої експансії чи принаймні до відбиття експансії сусідніх держав [24, с. 125].

Позитивну роль у збереженні Речі Посполитої відіграв її король Стефан Баторій. Він зумів створити велику боєздатну армію, заспокоїв внутрішні конфлікти між католиками і православними. Вагомим чинником

було те, що в Європі у цей час поширюється протестантизм. Він проникає у Польщу, Велике князівство Литовське і Трансільванію, звідки походив Стефан Баторій. Тривалий час у Речі Посполитій зберігалася віротерпимість. Однак, саме релігійне питання ослаблювало державу із середини. Політика польського короля Сигізмунда III Вази позначилася наступом Контрреформації, зростанням впливу ордену єзуїтів, активним обмеженням у правах протестантів і православних Речі Посполитої. Саме під тиском корони православні єпископи з України та Білорусі погодилися на укладення Брестської церковної унії [5, с. 508, 566, 612].

М. Грушевський підкреслював, що Річ Посполита скористалася ослабленням Московської держави у роки Смути і “польське Правительство і різні магнати, скориставшись з цього, підтримували різних авантюристів, які видавали себе за синів Івана IV” [3, с. 80]. За його словами король Сигізмунд планував приєднати територію Московської держави до Речі Посполитої, але наштотхнувся на опір народного ополчення сформованого із мешканців міст Московії і був змушений відмовитися від своїх планів.

Історик у своїх працях, зокрема у “Всесвітній історії”, торкався взаємин Речі Посполитої з Угорщиною та Молдавським князівством, розглядаючи їх як важливий елемент її зовнішньої політики. Історик зазначав, що династичні зв’язки Ягеллонів з Угорщиною, зокрема через правління Людовіка Угорського та його доньки Ядвіги, створили передумови для тісної співпраці, яка мала вплив на стабільність регіону. Угорщина, як і Польща, була зацікавлена у протидії Османській імперії, що сприяло укладенню тимчасових союзів, хоча Грушевський підкреслював їхню нестабільність через внутрішні чвари в Угорщині [48, с. 92].

Щодо Молдавського князівства, Грушевський відзначав його залежність від Речі Посполитої в першій половині XVI ст., коли Молдавія визнала зверхність Польщі. Це дозволяло Речі Посполитій зміцнювати свої позиції на південних кордонах, стримуючи експансію Османської імперії. Проте історик звертав увагу на те, що ця залежність була хиткою, оскільки

Молдавське князівство часто балансувало між Польщею, Османською імперією та Угорщиною, що ускладнювало зовнішню політику Речі Посполитої. Ці відносини, за Грушевським, мали опосередкований вплив на українські землі, оскільки посилювали польський контроль над Поділлям і Галичиною [6, с. 179].

Відомо було М. Грушевському і про спробу правління у Речі Посполитій Генріха Валуа і укладення ним т.зв. “Генрихових артикулів” на користь магнатів і шляхти і на ослаблення королівської влади. Михайло Грушевський у своїх працях підкреслював значну роль католицької церкви у формуванні зовнішньої політики Речі Посполитої, особливо в контексті польсько-литовських уній та протистояння з православною Московською державою. У “Історії України-Руси” він зазначав, що церква активно підтримувала ідею унії, розглядаючи її як спосіб поширення католицизму на східні території, зокрема українські та білоруські землі. Ця політика, однак, спричинила опір православної шляхти, що ускладнювало зовнішньополітичні ініціативи Речі Посполитої [6, с. 181].

Варто зауважити, що на думку сучасного британського історика Н. Девіса, прихід до влади у Речі Посполитій Генріха Валуа став реалізацією антиавстрійського франко-польського союзу для того щоб “тримати в руках обидва кінці вуздечки” “австрійського коня” [20, с. 352].

Особливо важливим, за Грушевським, було втручання католицької церкви в укладення Брестської унії 1596 року, яка мала не лише релігійне, але й геополітичне значення. Ця унія мала на меті послабити вплив православ’я, яке асоціювалося з Московською державою, але натомість посилила релігійний антагонізм і сприяла зростанню козацьких повстань. Грушевський підкреслював, що церковна політика Речі Посполитої, спрямована на католизацію, ускладнювала її відносини з сусідами, зокрема з Османською імперією та Московським царством, і стала однією з причин внутрішньої нестабільності [7, с. 302].

З незрозумілих причин М. Грушевський майже не торкався питань зовнішньої політики Речі Посполитої щодо Московської держави у період Смутного часу. Ймовірно він цим самим намагався не дратувати російську історичну громадськість кінця XIX – початку XX ст. Для порівняння – сучасний польський історик А. Сулима-Камінський присвятив даній проблемі окремий розділ свого дослідження, особливо позитивно оцінюючи співпрацю між поляками та українськими козаками у спробі посадити на московський престол сина польського короля Сигізмунда – Владислава [28, с. 108-110]. Так само це питання більш детально висвітлюють і сучасні українські дослідники М. Крикун, Л. Зашкільняк, Є. Ключовський, Н. Яковенко та інші [24, 25, 49, 50].

Так само М. Грушевський всіляко уникає констатації фактів, які підкреслюють, що саме взаємини між Річчю Посполитою і Московською державою після Люблінської унії були провідними у зовнішній політиці правителів Польщі. Вони в значній мірі визначали і польсько-шведські і польсько-турецькі відносини. М. Грушевський подає польсько-московські взаємини спорадично, не вибудовуючи їх в єдину лінію, на відміну від сучасних дослідників М. Крикуна та Л. Зашкільняка. М. Грушевський майже не згадує і відносини із низкою німецьких держав, зокрема Бранденбургом. Він також не наводить прикладів щодо спроб Речі Посполитої оволодіти Західним Помор'ям у суперництві зі Швецією.

Натомість, доволі багато уваги М. Грушевський відводив Хотинській війні 1620 – 1621 рр. Про неї він писав і в “Історії України-Руси” і у “Всесвітній історії” і, також в “Ілюстрованій історії України”. Однак, події війни, її передумови, перебіг та наслідки він оцінював виключно під кутом зору взаємин між польським королем і сеймом з одного боку і українськими козаками з іншого. Козаки у М. Грушевського на початку XVII ст. виглядають вже як самодостатня сила, що виступає на захист українських інтересів перед нападами Кримського ханства, Османської імперії, на захист православ'я від сваволі католицького духовенства. В цьому аспекті історик

трактує Хотинську війну і участь у ній козаків як добру нагоду відновити права православних, церковну ієрархію, втрачену після Брестського собору 1596 р. [4, с. 268 – 272].

Сучасна дослідниця польсько-турецьких відносин Т. Григорєва звертає увагу на те, що не лише активність українських козаків була приводом до початку Хотинської війни. За її словами, що опираються на османські документи, Хотинська війна стала результатом айстро-польського військового союзу. В рамках його реалізації польські війська і зокрема т.зв. “лісовчики” кілька разів опинялися на території Семигороддя, васала Османської імперії, і перешкоджала діям армії Бетлена Габора, який виконував доручення султана і воював під Віднем [19, с. 50].

Натомість дослідники О. Головка та С. Лиман звертають увагу на те, що взаємини між Польським королівством, а пізніше Річчю Посполитою, з одного боку, і Османською імперією, з іншого були тривалий час дружніми, навіть союзницькими, і щодо козаків польські королі проводили про турецьку політику. Вирішальним фактором, що спричинив погіршення польсько-турецьких відносин стали саме польсько-австрійські спільні дії у рамках Тридцятилітньої війни [18, с. 51-52].

Михайло Грушевський детально аналізував протистояння Речі Посполитої з Османською імперією, зокрема в контексті Хотинської війни 1620–1621 років, яку він розглядав у “Історії України-Руси” та “Ілюстрованій історії України”. Історик підкреслював, що ця війна стала прикладом тимчасового успіху Речі Посполитої завдяки співпраці з українськими козаками, які відіграли ключову роль у стримуванні османської експансії. Однак, Грушевський звертає увагу на те, що польська корона недооцінила значення козацтва як стратегічного союзника, що згодом призвело до внутрішніх конфліктів [4, с. 268 – 272].

У ширшому контексті зовнішньої політики Грушевський зазначав, що протистояння з Османською імперією вимагало від Речі Посполитої значних ресурсів і дипломатичних зусиль, спрямованих на формування

антитурецьких коаліцій із європейськими державами, такими як Австрія та Венеція. Ці союзи, однак, були нестабільними через розбіжності в інтересах, а також через внутрішні релігійні конфлікти в Речі Посполитій, які послаблювали її позиції на міжнародній арені. Хотинська війна, за Грушевським, стала ілюстрацією потенціалу Речі Посполитої, але також виявила її вразливість перед зростаючою могутністю сусідів.

Цікавим є його сюжет про допомогу українських козаків одному із претендентів на ханський престол – Шагін-Гірею – у боротьбі з Османською імперією у 1624 р., коли сотні козацьких чайок загрожували Стамбулу [4, с. 274 – 275].

Контрреформація, яка набрала обертів за правління Сигізмунда III Вази, мала значний вплив на зовнішню політику Речі Посполитої, що відображено у працях М. Грушевського. Він зазначав, що зростання впливу єзуїтів і обмеження прав протестантів та православних ускладнювало відносини Речі Посполитої з протестантськими державами, такими як Швеція, а також із православною Московською державою. Ця політика, за Грушевським, посилила ізоляцію Речі Посполитої в Європі, роблячи її менш привабливим союзником для потенційних партнерів.

Грушевський також звертав увагу на те, що Контрреформація сприяла загостренню релігійного антагонізму всередині держави, що мало зовнішньополітичні наслідки. Наприклад, Брестська унія 1596 р., яка мала на меті зміцнити католицький вплив, викликала опір православного населення українських і білоруських земель, що послабило позиції Речі Посполитої у протистоянні з Московським царством. Грушевський підкреслював, що релігійна нетерпимість стала однією з причин невдач у Лівонській війні та подальшого занепаду Речі Посполитої на міжнародній арені [4, с. 276].

Річ Посполита була змушена тривалий час воювати з Швецією у Лівонії, а також Османською імперією, а тому не змогла запобігти відновленню військової та політичної могутності Московського царства.

М. Грушевський, при цьому підкреслював, що військова і геополітична могутність Речі Посполитої тривалий час ґрунтувалася на віротерпимості – “толераційної політики супроти православних”, але “впливи клерикальних кругів, за котрими стояли Єзуїти, раз-у-раз збивали правительство з сеї толераційної політики”. Дискримінацію і переслідування некатоліків, насамперед православних, М. Грушевський визначав як головну причину польсько-козацьких війн та суттєвого ослаблення позицій Речі Посполитої на міжнародній арені. Оскільки гасло “боротьби за віру не переставало тратити сили між Українцями” [3, с. 82]. Саме під цим гаслом відбувалися війни 1624, 1630, 1637 1638 рр. І, принаймні з 1624 р. відбувалися звернення українських козаків до Московської держави про допомогу.

Характерно що про Смоленську війну 1632 – 1634 рр., а також польсько-шведську війну 1635 р. М. Грушевський розглядав лише виключно крізь призму козацьких інтересів. Він про ці війни знав детально, але торкається їх виключно через те, що вони створювали додаткові можливості для збільшення козацького реєстру [4, с. 287]. Характерно про інші польсько-шведські війни першої половини XVII ст. М. Грушевський навіть не згадував.

М. Грушевський звертав увагу на те, скільки грошей могли виділити правителі Речі Посполитої на утримання війська, що прямо впливало на потенційні можливості вести як оборонні так і наступальні війни. За його висновками «кварцяне військо» фінансувалося недостатньо, і лише при окремих королях військовий бюджет виконувався в достатній мірі. Вчений також підкреслював, що польська армія перебувала тривалий час у стані застою, дуже повільно запозичуючи передовий європейський військовий досвід. Її основою залишалася кіннота – важка (гусари і панцирна кіннота) та легка («козацька» і «татарська» - улани, чемериси). Лише наприкінці XVI ст. появилася кавалерія іншого типу – драгуни та рейтари (аркебузери). Піхота ж завжди відігравала допоміжну роль. Більшість піхотинців були чеського чи німецького походження. За визначенням М. Грушевського лише

Стефан Баторій намагався збільшити чисельність піхоти – створюючи професійну армію за зразком угорських гайдуків чи французьких мушкетерів. Це було важливо, оскільки постійно зростала роль артилерії, появляються перші польові укріплення – обороняючи які піхотинці могли зупинити переважаючі сили будь-якої кавалерії [7, с. 335]. Більш того, з початку XVII ст. рекрутські набори піхотинців проводилися вкрай недбало. Рекрутів змушували замість військової справи працювати на окремих фільварках та латифундіях, залучали до інших робіт. Поступово ці набори взагалі зійшли нанівець. Рекрутські набори здійснювалися у “королівщинах”, але біля 1648 р. їх замінили на новий спеціальний податок для утримання війська. А основною силою пішого війська стали німецькі найманці [7, с. 336]. Проблеми були не лише з рекрутськими наборами, але і з підбором офіцерського корпусу. Якщо ще верхівка – гетьман польний, писар польний, великий стражник, генерал артилерії були досвідченими військовими, то керівників нижчих ланок – ротмістрів, капітанів постійно не вистачало. Їхня військова служба оплачувалася погано і часто з тривалим запізненням. З цієї причини військовими ставали “ріжні пройдисвіти, чужинці й свої, ріжні шляхетно уроджені опришки...” [7, с. 337]. Вони не гребували промишляти з грабунку як чужого так свого населення. У численних випадках відмовлялися найманці відмовлялися від військової служби у розпал війни через невчасну виплату зарплати. Їх переконували, обіцяли відновити виплати, але після завершення війни всі обіцянки забувалися.

М. Крикун та Л. Зашкільняк також звертають увагу на слабкі мобілізаційні можливості Речі Посполитої порівняно із сусідніми державами. Так, за їхніми словами у 1648 р. для боротьби з військами Б. Хмельницького магнатам та шляхті вдалося зібрати лише 15 тисячне регулярне військо, тоді як в той же час Швеція могла виставити 40 тисячну армію, Османська імперія – 60 тисяч війська, а Московська держава – 130 тисяч. При цьому магнати іноді мали власні “надвірні загони”, котрі не

контролювалися державою і часто виступали всупереч волі монарха чим суттєво ослаблювали Річ Посполиту із середини [24, с. 130].

Важливе місце у дослідженнях М. Грушевського займали питання польсько-козацьких війн. Він детально висвітлював козацько-селянські повстання під керівництвом К. Косинського, М. Жмайла, Т. Трясила, П. Павлюка, Д. Гуні, Я. Остряниці. Закономірно, що він детально описував і події Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. М. Грушевський при цьому звертав увагу на взаємини Речі Посполитої із Трансільванією (Семигороддям), Швецією, Молдавським князівством, Московською державою [4, с. 308].

Оцінюючи події 1654 р., М. Грушевський зазначав, що Московська держава скористалася важким становищем Речі Посполитої і при допомозі українських козаків опанувала Білорусь, захопивши Вільно. Польща ослаблена важкою війною з козаками і Кримським ханством не могла організувати серйозну оборону.

Військові успіхи держави Б. Хмельницького та Москви спонукали до активніших дій Швецію. Шведський король Карл X висунув свої претензії на трон Речі Посполитої. Він зумів навести лад у фінансах своєї країни, приборкав сваволлю шведських магнатів, зібрав потужне військо і доволі швидко захопив значні території на півночі Польщі включно із Варшавою. Частина польських магнатів погодилися визнати його королем замість Яна Казимира [3, с. 82].

Карл X прагнув знищити Річ Посполиту завдяки союзу з Б. Хмельницьким, Трансільванією (Семигороддям) та польськими протестантами. У відповідь виник союз між Річчю Посполитою та Кримським ханством проти Гетьманщини. М. Грушевський підкреслює, що початкові успіхи Карла X змінилися поразками тоді, коли поведінка шведського монарха і його війська викликали загально польський опір і сприяли зближенню між Річчю Посполитою та Московською державою. Правитель останньої – цар Олексій Михайлович також був не задоволений

зростанням могутності Швеції. На стороні Речі Посполитої виступила і Австрія. За словами М. Грушевського польська делегація обіцяла Олексію Михайловичу визнати його своїм королем. Москва ж погоджувалася на переговори, оскільки виявилось, що далеко не все білоруське й українське населення позитивно ставиться до запроваджуваних нею порядків. Певною самовпевненістю московитів історик вважає висунення російського ультиматуму Швеції [4, с. 319]. Початок московсько-шведської війни суперечив інтересам Гетьманщини. Становище Швеції тим не менше було досить сильним аж до вступу у війну проти неї Бранденбургу та Нідерландів. Важливим союзником Швеції залишалася Франція. Саме за її підтримки у 23 квітня 1660 р. було укладено польсько-шведський Олівський мирний договір. Він був вкрай не вигідним для Речі Посполитої. Ян Казимир відмовлявся від претензій на шведський трон, держава втрачала Лівонію і Ригу, суттєво посилювалася Пруссія, донедавна польський васал. Річ Посполита гарантувала свободу віросповідання для протестантів.

М. Грушевський звертав увагу на польсько-шведські війни першої половини XVII ст., які мали значний вплив на геополітичне становище Речі Посполитої. Хоча історик зосереджувався переважно на козацькому аспекті цих конфліктів, він побіжно згадував, що боротьба зі Швецією за контроль над Балтикою послабила Річ Посполиту, відволікаючи ресурси від захисту східних кордонів. Зокрема, війни за Лівонію та претензії Сигізмунда III на шведський трон ускладнювали дипломатичні відносини і сприяли ізоляції Речі Посполитої в Європі [25, с. 14].

Грушевський відзначав, що шведська загроза змушувала Річ Посполиту шукати союзників, зокрема серед католицьких держав, таких як Австрія, але ці союзи часто були нестабільними через релігійні та політичні розбіжності. Поразки в польсько-шведських війнах, зокрема втрата Риги та Лівонії за Олівським миром 1660 р., за оцінкою Грушевського, стали свідченням слабкості Речі Посполитої, яка не змогла ефективно протистояти шведській експансії. Ці невдачі мали опосередкований вплив на українські

землі, посилюючи тиск на козацтво та сприяючи його зближенню з Московською державою [25, с. 16].

Підкреслимо, що М. Грушевський на відміну від сучасних польських та українських дослідників не висвітлює питання “шведського потопу” детально. Він акцентує увагу виключно на низці моментів, тоді коли і значення цих подій і їх розмах були суттєвими. На згадує М. Грушевський і про перший проект поділу Речі Посполитої запропонований шведським королем Карлом X у грудні 1656 р. між Швецією, Бранденбургом, Семигороддям та Україною [24, с. 182].

Ще під час переговорів зі шведами представники Речі Посполитої у м. Гадяч уклади Гадяцьку унію із І. Виговським. Однак, реалізувати її не вдалося через незгоду польського сейму, втручання Московської держави та незадоволення умовами цієї угоди значної частини українського суспільства. Попри те, що Речі Посполитій вдалося відновити свою владу над більшістю білоруських земель, у 1659 р. Гетьманщина для неї була втрачена.

У наступні десятиліття і Московська держава і Річ Посполита зіштовхнулися за висловом М. Грушевського зіштовхнулися із “внутрішніми замішаннями”, “релігійними рухами”, з яких вийшли з різними результатами. Московська держава ще більше посилила самодержавство, надавши їй деспотичного характеру, а повстання під керівництвом С. Разіна було використане для посилення закріпачення селян. Натомість Річ Посполита була зруйнована економічно, влада її короля суттєво ослабла. Погіршилося становище і Швеції. Натомість суттєво посилилася Бранденбург-Пруссія [3, с. 84].

Ян Казимир, наляканий заколотом Є. Любомирського, погодився 30 січня 1667 р. на Андрусівське перемир'я із Московською державою. Знову ж таки для Речі Посполитої це був вимушений крок. Вона відмовлялася від Лівобережної України, Києва, Запоріжжя. Але з іншого боку значна частина козацької старшини сприйняла дії Москви як зраду, порушення

домовленостей у Переяславі із Б. Хмельницьким, пізніших угод із І. Виговським, Ю. Хмельницьким, І. Брюховецьким, і стали схилитися до союзу із Османською імперією [49, с. 384].

Досить детально М. Грушевський зупинявся на аналізі взаємин між Річчю Посполитою і Османською імперією. Щоправда розглядав він їх крізь призму українського питання. Він підкреслював, що Османська імперія у другій половині XVII ст. поступово деградувала, її керівництво погрузло у двірцевих (гаремних) інтригах. Звичайно були періоди короточасного зміцнення, як наприклад 1670-х рр., коли турки з більшою активністю відновили завоювання угорських земель, воювали проти Габсбургів, а підтримуючи П. Дорошенка зайняли більшу частину Поділля та Правобережної України. М. Грушевський підкреслював, що така активізація була дуже короточасною. Зокрема своєчасно не було надано допомоги П. Дорошенку і він мусів капітулювати. Ян Собеський зумів на деякий час відновити польське військо і приєднавшись до широкої антитурецької коаліції (Австрія, Річ Посполита, Венеція, Мальта, Московська держава) завдав Османській імперії низки поразок. М. Грушевський підкреслював, що Я. Собеський заради такої коаліції пішов на повторну домовленість із Москвою за “Вічним миром”, яким відмовлявся знову від Києва та Лівобережної України [3, с. 92]. Завдяки таким поступкам Речі Посполитій вдалося суттєво потіснити Османську імперію, але шляхом посилення Австрії та Московської держави. Адже в результаті подальших подій Московська держава здобула вихід до Чорного моря, а Австрія суттєво посилилася на Балканах та в Італії.

Вже згаданий Н. Девіс звертає увагу на те що Річ Посполита тривалий час була союзником Османської імперії і Хотинська війна стала більше винятком із цього правила. У інших випадках якщо і доходило до конфліктів – то лише із васалами Османської імперії – Молдавським князівством, Трансільванією та Кримським ханством. І часто ініціатива належала саме польській стороні [20, с. 385]. Та ситуація геть змінилася у

другій половині XVII ст. коли османські війська закріпилися на Правобережній Україні. Річ Посполита виявилася нездатною протистояти великому турецькому війську. Особливо катастрофічними були результати битви під м. Журавно у вересні 1676 р. [20, с. 400-401]. Виправити катастрофічне становище вдалося лише при допомозі цілої анти османської коаліції у складі Речі Посполитої, Франції, Австрії та низки інших держав. Та успіхи польського полководця, а згодом короля Яна III Собеського опосередковано вели до посилення Московської держави [20, с. 402].

Сучасні історики також звертають увагу на війну за Пруссію у 1675 – 1677 рр. Спроби Речі Посполитої відновити свій контроль над регіоном відповідали її національним інтересам, але постійне опертя саме на зовнішню допомогу – чи з боку Франції чи Австрії, чи інших країн вело військових, а згодом і дипломатичних поразок Польщі [20, с. 410; 28, с. 149-153]. Звичайно, що такі висновки для М. Грушевського були віддалені, у силу його доступності до іноземних джерел.

А. Суліма-Камінський звертає також увагу на спроби Яна III Собеського поширити вплив Речі Посполитої на частину Центрально-Східної Європи у результаті перемоги під Віднем у 1683 р. Він стверджує, що польський монарх прагнув утвердитися в угорських землях, Молдавському князівстві та Валахії. Однак, його плани наštовхнулися на опір нещодавніх союзників. У результаті Річ Посполита не могла навіть повернути собі Правобережну Україну [28, с. 155]. Більш того укладення Річ Посполита попри певні військові успіхи була змушена остаточно відмовитися від Лівобережної України, Смоленщини, Києва і підписала 6 травня 1686 р. “Вічний мир” із Московською державою. Розрахунок Яна III Собеського відшкодувати територіальні втрати коштом наддунайських князівств не справдився. Молдавські походи 1684 – 1691 рр. не дали жодних позитивних результатів, але відплатні акції кримських татар призвели до спустошення міст і сіл Руського воєводства і загалом подальшого ослаблення Речі Посполитої [28, с. 156].

Аналіз зовнішньої політики Речі Посполитої XVI–XVII століть у працях Михайла Грушевського, зокрема в «Історії України-Руси» та «Всесвітній історії в короткому огляді», підкреслює його унікальний підхід до висвітлення дипломатичних і міжнародних процесів, де українські землі посідають центральне місце. Грушевський розглядає ключові події, такі як Кревська та Люблінська унії, Лівонська війна, Брестська унія та польсько-козацькі війни, через призму їхнього впливу на Україну, акцентуючи на релігійних і соціальних конфліктах, що послаблювали державу. Він зазначає, що початкові успіхи Речі Посполитої, зокрема завдяки польсько-литовським уніям і політиці віротерпимості за Стефана Баторія, змінилися занепадом через шляхетську сваволю, Контрреформацію та зростання впливу єзуїтів, що підірвали її геополітичну міць. Грушевський підкреслює, що дискримінація православного населення стала ключовою причиною внутрішніх і зовнішніх криз, зокрема Хмельниччини, яка призвела до втрати Гетьманщини. Його аналіз зовнішньої політики Речі Посполитої у XVI–XVII ст., попри звинувачення в упередженості, демонструє прагнення обґрунтувати історичну суб'єктність українців, що робить його праці цінним джерелом для розуміння складних міжнародних відносин того часу та їхніх наслідків для України [3, с. 92-93].

Цей підхід Грушевського не лише розкриває динаміку взаємин Речі Посполитої з Московським царством, Османською імперією, Швецією та іншими державами, але й підкреслює уроки для сучасності, зокрема важливість врахування національних інтересів у дипломатії. Його акцент на релігійному антагонізмі та зовнішньополітичних невдачах Речі Посполитої через ігнорування прав некатоліків є актуальним для осмислення державотворчих процесів в Україні, де історичний досвід може слугувати орієнтиром для формування ефективної зовнішньої політики.

Розділ 3. Погляди М. Грушевського на зовнішню політику

Речі Посполитої у XVIII ст.

Зовнішня політика Речі Посполитої у XVIII столітті, як її осмислював Михайло Грушевський у своїх працях, зокрема в «Історії України-Руси» та «Всесвітній історії в короткому огляді», була періодом глибокої кризи, що завершилася втратою державності внаслідок трьох поділів (1772, 1793, 1795 рр.). Для Грушевського цей період є не лише історією занепаду польсько-литовської держави, але й ключовим етапом в українській історії, оскільки українські землі, які становили значну частину Речі Посполитої, зазнали суттєвих змін у своєму політичному, соціальному та культурному статусі. У своїх працях Грушевський аналізує зовнішню політику Речі Посполитої через призму її впливу на Україну, акцентуючи на внутрішніх слабкостях держави, зовнішньому тиску з боку Росії, Пруссії та Австрії, а також на ролі релігійних і соціальних конфліктів, які ускладнювали дипломатичні зусилля. Його підхід, попри звинувачення сучасних польських істориків, таких як Л. Адамський, у «прогресивному націоналізмі» чи «полонофобії», ґрунтується на ґрунтовному аналізі джерел і прагненні підкреслити історичну суб'єктність українців у контексті міжнародних відносин.

Грушевський розглядає XVIII століття як період, коли Річ Посполита втратила свою геополітичну вагу, яку вона мала у XVI–XVII століттях. У «Всесвітній історії в короткому огляді» він зазначає, що на початку XVIII століття держава опинилася в ситуації, коли її зовнішня політика стала реактивною, а не ініціативною, через внутрішню анархію, спричинену системою «liberum veto» та магнатською сваволею. Цей принцип, який дозволяв будь-якому депутату сейму блокувати рішення, паралізував державне управління, унеможливлюючи створення ефективної армії чи проведення послідовної дипломатії. Грушевський підкреслює, що слабкість центральної влади, залежність королів від шляхти та іноземних сил, а також релігійна нетерпимість до православного населення українських земель стали ключовими факторами, які зробили Річ Посполиту вразливою перед

амбіціями сусідніх держав — Російської імперії, Пруссії та Австрійської монархії. На його думку, зовнішня політика Речі Посполитої у XVIII столітті була не стільки проявом власної волі, скільки спробою маневрувати між тиском Росії, яка після реформ Петра I стала домінуючою силою в регіоні, та інтересами інших держав.

Одним із ключових епізодів, на які звертає увагу Грушевський, є Велика Північна війна (1700–1721), яка стала першим серйозним випробуванням для Речі Посполитої у XVIII столітті. У своїх працях він аналізує, як обрання Августа II Сильного, курфюрста Саксонії, у 1697 році втягнуло державу у війну проти Швеції, що не відповідало інтересам шляхти. Грушевський зазначає, що Август II намагався використати ресурси Речі Посполитої для реалізації власних амбіцій, зокрема для зміцнення своєї позиції на Балтиці, але його плани наštовхнулися на опір шляхетських кіл, які виступали проти участі у зовнішніх війнах. Шведська окупація значної частини території Речі Посполитої, підтримка Карлом XII кандидатури Станіслава Лещинського у 1704 році та громадянська війна між прихильниками двох монархів виявили слабкість держави. Грушевський підкреслює, що поразка Швеції у Полтавській битві 1709 року, де значну роль відіграли російські війська, не лише повернула Августа II на трон, але й поставила Річ Посполиту під фактичний протекторат Росії. У «Німому сеймі» 1717 року, який Грушевський називає символом втрати суверенітету, Росія змусила Річ Посполиту скоротити армію до 24 000 вояків, що зробило її беззахисною перед зовнішніми загрозами. Водночас, було чітко зафіксовано штатний розпис війська – компут – 4 тисячі німецької піхоти, 2600 драгунів, 5 тисяч гусарів і панцирних [7, с. 338].

Дослідник підкреслював, що Велика Північна війна (1700–1721) стала переломним моментом, який виявив неспроможність Речі Посполитої проводити самостійну зовнішню політику. Історик зазначав, що амбіції Августа II використати ресурси держави для боротьби зі Швецією за контроль над Балтикою призвели до руйнівних наслідків, зокрема шведської

окупації та громадянської війни між прихильниками Августа II та Станіслава Лещинського. Грушевський наголошував, що ця війна не лише послабила Річ Посполиту економічно, але й зробила її залежною від Росії, яка після перемоги у Полтавській битві 1709 р. диктувала умови «Німого сейму» 1717 року, обмеживши військову та політичну автономію держави [4, с. 370].

Н. Девіс підкреслює у своїй праці “Боже ігрище”, що Північна війна перетворила Річ Посполиту на васала Російської імперії. Петро I поступово перетворив Августа на “свого клієнта” але його особливо дратували польські магнати, які намагалися спілкуватися з ним як рівні з рівним, відмовилися брати хабарі і навіть королівську корону з його рук. “Німий сейм” остаточно позбавив Річ Посполиту свободи [20, с. 416]. Після Північної війни польська економіка була спустошеною, а суспільство розділено на соціальні групи, магнатсько-шляхетські угруповання, що ворогували між собою, було остаточно втрачено землі в Україні. Про гостру кризу влади свідчили і спроби Августа II продати Рчі Посполиту на аукціоні [20, с. 417].

Особливу увагу Грушевський приділяв впливу війни на українські землі, які стали ареною бойових дій і зазнали значних руйнувань. У «Історії України-Руси» він зазначав, що присутність іноземних військ, зокрема російських, посилила соціальну напругу серед українського населення, яке потерпало від реквізицій та релігійної дискримінації. За його оцінкою, неспроможність Речі Посполитої захистити свої території від зовнішнього втручання під час війни стала передвісником її подальшої втрати суверенітету, а українські землі опинилися під зростаючим тиском російської експансії, що готувало ґрунт для майбутніх поділів [4, с. 372].

М. Грушевський підкреслював, що після складного періоду в зовнішній політиці Речі Посполитої XVI–XVII ст. настала певна стабілізація за часів Яна III Собеського. Та вже за його наступників усі вади шляхетської республіки вийшли на зовні. Сейм був схильний обирати не досвідченого, а

зручного правителя, шукав на роль короля Речі Посполитої потенційних маріонеток у руках магнатсько-шляхетських угруповань. Тому вже Август II виявився недалекоглядним монархом, схильним на численні прорахунки у своїй внутрішній і зовнішній діяльності. Він недооцінив активності російського монарха Петра I і дозволив втягнути себе у тривалу війну за шведський трон. Август II бажав насамперед “вернути забрану шведами у Польщі Ліфляндію”, а тому з 1700 р. діє спільно із Московською державою, Данією проти Швеції [3 с. 93]. У той час коли Петро I намагався здобути Нарву, Август II прагнув оволодіти Ригою.

М. Грушевський підкреслював, що саме Річ Посполита врятувала Московську державу, адже після розгрому армії Петра I під Нарвою шведська армія загрузла у бойових діях саме в польських землях, втратила дорогоцінний час, а з ним і стратегічну ініціативу. Петро I “поки Карло воював з Польщею, збільшив свою армію й вишколив в війні з невеликими шведськими відділами, полишеними в балтійських провінціях. Відкрив собі дорогу до устя Неви, і тут фундував нову столицю – Санкт-Петербург” [3, с. 93-94]. Фактично Річ Посполита ціною великих людських і матеріальних втрат виграла час для Московської держави де було проведено цілу низку реформ, створені модерні армію та флот. І коли Карл XII спробував завдати російській армії удару – це не вдалося. Більше того його військо зазнало поразок у битвах біля Лісної та під Полтавою і Швеція зрештою зазнала поразки у Північній війні. Та на думку М. Грушевського, Північна війна призвела також до ослаблення ще двох держав – Османської імперії та Речі Посполитої. Натомість суттєво посилилися сусіди Польщі – Російська імперія, Прусія та Австрія [29, с. 211].

Особливу увагу Грушевський приділяє впливу зовнішньої політики Речі Посполитої на українські землі, які у XVIII столітті залишалися ареною соціальних і релігійних конфліктів. У «Історії України-Руси» він детально описує гайдамацькі повстання на Правобережній Україні, зокрема у 1730-х–1750-х роках, які ускладнювали відносини з Росією та Османською

імперією. На його думку, неспроможність Речі Посполитої забезпечити стабільність на українських землях стала приводом для втручання сусідів. Росія, позиціонуючи себе як захисниця православного населення, використовувала ці повстання для зміцнення свого впливу, тоді як Османська імперія та Кримське ханство вбачали в них можливість тиску на Річ Посполиту. Грушевський зазначає, що релігійна дискримінація православних, яка тривала після Брестської унії 1596 року, залишалася ключовою причиною невдоволення українського населення, що послаблювало державу як у внутрішній, так і в зовнішній політиці [4, с. 308].

У своїх працях Грушевський звертав увагу на дипломатичну ізоляцію Речі Посполитої у XVIII ст., спричинену її внутрішньою слабкістю та втратою впливу на європейській арені. У «Всесвітній історії» він зазначав, що система «liberum veto» та магнатські конфлікти ускладнювали укладення союзів із традиційними партнерами, такими як Франція чи Австрія, які дедалі більше орієнтувалися на Росію чи Пруссію. Грушевський підкреслював, що Річ Посполита втратила здатність виступати активним суб'єктом у європейській політиці, стаючи об'єктом впливу сусідніх держав, які використовували її слабкість для реалізації власних геополітичних амбіцій [3, с. 95].

Ця ізоляція, за Грушевським, мала катастрофічні наслідки для українських земель, які Річ Посполита не могла ефективно захищати від зовнішнього тиску. Наприклад, у відносинах із Османською імперією дипломатичні невдачі Речі Посполитої, викликані браком єдності в сеймі, призводили до неспроможності протистояти прикордонним конфліктам, які часто провокувалися гайдамацькими повстаннями. Грушевський зазначав, що ці конфлікти давали привід Росії та Османській імперії втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої, що ще більше послаблювало її позиції та сприяло наближенню першого поділу 1772 р.

Період правління Августа III (1733–1763) Грушевський характеризує як час поглиблення залежності від Росії. У «Всесвітній історії» він описує Війну за польську спадщину (1733–1735), коли обрання Августа III відбулося за підтримки Росії та Австрії проти Станіслава Лещинського, якого підтримував Людовік XV Французький. Грушевський підкреслює, що ця війна стала ще одним доказом втрати Річчю Посполитою здатності самостійно визначати свого монарха. Російські війська, розміщені на території держави, стали інструментом контролю, а дипломатія Августа III зводилася до спроб умиротворити Росію та уникнути конфліктів із Пруссією, яка дедалі активніше заявляла про свої амбіції. Грушевський звертає увагу на те, що у цей період Річ Посполита не мала чіткої зовнішньополітичної стратегії, а її дії були реактивними, спрямованими на збереження крихкого статус-кво. Відносини з Османською імперією залишалися напруженими через прикордонні сутички, спричинені гайдамацькими повстаннями, які Османська імперія використовувала як привід для тиску на Річ Посполиту [4, с. 281].

Війна за польську спадщину (1733–1735), яку Грушевський аналізує у «Всесвітній історії», стала ще одним прикладом втрати Річчю Посполитою контролю над власною зовнішньою політикою. Історик зазначав, що обрання Августа III за підтримки Росії та Австрії проти Станіслава Лещинського, якого підтримував Людовік XV, продемонструвало залежність Речі Посполитої від іноземних сил. Грушевський підкреслював, що ця війна не лише посилила російський вплив, але й виявила слабкість польської дипломатії, яка не змогла залучити достатньої підтримки від Франції чи інших європейських держав [36, с. 522].

Для українських земель, за оцінкою Грушевського, ця війна мала опосередковані наслідки, оскільки присутність російських військ на території Речі Посполитої посилила тиск на православне населення. Історик зазначав, що російська присутність, виправдовувана захистом «дисидентів», ускладнювала внутрішню стабільність і сприяла ескалації соціальних

конфліктів, таких як гайдамацькі повстання. Грушевський вважав, що ця війна стала ще одним кроком до втрати Річчю Посполитою геополітичної ваги, а українські землі дедалі більше потрапляли під вплив російської політики [36, с. 524].

М. Грушевський у “Всесвітній історії” стверджував, що найбільше ослабили Річ Посполиту розколи магнатсько-шляхетської верхівки на промосковську та прошведську партії, які мали різних претендентів на польський трон – Августа II та Станіслава Лещинського відповідно. Росія перемігши Швецію диктувала свою волю Августу II, саме за російського втручання було обрано Августа III. “Росія, підтримувана Прусією знову запровадила свої війська до Польщі, задавила опозицію...” [3, с. 100].

Обрання Станіслава Августа Понятовського у 1764 році за підтримки Катерини II Грушевський розглядає як поворотний момент, який, однак, не зміг зупинити занепаду держави. У своїх працях він зазначає, що Станіслав Август, попри просвітницькі ідеї та прагнення реформувати державу, був обмежений у своїх діях російським впливом. Грушевський аналізує «дисидентське питання» — проблему прав некатолицького населення, зокрема православних, як один із ключових факторів зовнішньої політики цього періоду. Росія, позиціонуючи себе як захисниця православних, використовувала це питання для тиску на Річ Посполиту, що призвело до створення Радомської конфедерації у 1767 р. Грушевський підкреслює, що ця конфедерація, сформована під контролем російського посла Миколи Рєпніна, стала інструментом російської політики, спрямованим на послаблення Речі Посполитої. Опір католицької шляхти призвів до Барської конфедерації (1768–1772), яка, на думку Грушевського, була спробою захистити національні інтереси, але зазнала поразки через брак єдності та зовнішньої підтримки [4, с. 284].

Станіслав Понятовський, за словами М. Грушевського, хотів “перевести реформу, щоб вивести Польщу з того безладдя, в якому вона жила се століття”, але “сього не хотіла ні Росія, ні Прусія, в її інтересах було, щоб

Польща зіставалась анархічною” [3, с. 100]. Саме тому за його словами представник Росії поводився деспотично і командував і сеймом і королем, заарештовував керівників різних політичних угруповань, диктував польському керівництву волю Катерини II.

М. Грушевський у «Ілюстрованій історії України» детально аналізував гайдамацькі повстання XVIII століття, зокрема Коліївщину 1768 року, як фактор, що суттєво впливав на зовнішню політику Речі Посполитої. Він підкреслював, що ці повстання, викликані соціальною несправедливістю та релігійною дискримінацією православного населення, створювали привід для втручання Росії, яка позиціонувала себе як захисницю православних. Грушевський зазначав, що неспроможність Речі Посполитої вирішити внутрішні конфлікти на українських землях послабила її позиції у переговорах із сусідами, зокрема під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. [4, с. 290].

За оцінкою Грушевського, гайдамацькі рухи, зокрема Коліївщина, мали міжнародний резонанс, оскільки Османська імперія використовувала їх як привід для тиску на Річ Посполиту, звинувачуючи її у неспроможності контролювати прикордонні території. Це ускладнювало дипломатичні відносини та сприяло поглибленню залежності від Росії, яка використовувала релігійне питання для зміцнення свого впливу. Грушевський підкреслював, що ці повстання не лише послаблювали Річ Посполиту внутрішньо, але й робили її вразливою перед зовнішніми загрозами, що стало одним із ключових факторів першого поділу [4, с. 291].

Барська конфедерація, як зазначає Грушевський, мала значний вплив на зовнішню політику Речі Посполитої, оскільки привернула увагу Франції та Османської імперії, які намагалися послабити Росію. Проте придушення повстання російськими військами послабило державу та підготувало ґрунт для першого поділу 1772 р. У «Всесвітній історії» Грушевський детально описує, як Росія, Пруссія та Австрія, скориставшись внутрішньою кризою та результатами російсько-турецької війни 1768–1774 рр., домовилися про

поділ території Речі Посполитої. Він підкреслює, що втрата Галичини на користь Австрії та частини Білорусі на користь Росії мала катастрофічні наслідки для українських земель, які опинилися під новою владою. Грушевський зазначає, що австрійська адміністрація запровадила реформи, спрямовані на централізацію, тоді як Росія посилила контроль над православним населенням, що змінило соціально-політичний устрій цих регіонів [3, с. 101].

Барська конфедерація, була, на думку історика, спробою частини шляхти протистояти російському домінуванню, але виявила слабкість Речі Посполитої на міжнародній арені. Історик зазначав, що конфедерація, спрямована проти російського впливу та реформ, пов'язаних із «дисидентським питанням», отримала підтримку Франції та Османської імперії, але не змогла досягти успіху через брак єдності та військової сили. Грушевський підкреслював, що поразка конфедерації стала приводом для першого поділу 1772 р., оскільки Росія, Пруссія та Австрія скористалися внутрішньою кризою [3, с. 101].

Грушевський звертав увагу на те, що Барська конфедерація мала значний вплив на українські землі, де її дії посилили релігійну напругу між католиками та православними. Він зазначав, що конфедерація, попри патріотичні гасла, ігнорувала інтереси православного населення, що сприяло поглибленню розколу в суспільстві та послабленню позицій Речі Посполитої у відносинах із Росією. За його оцінкою, невдача конфедерації стала ще одним доказом того, що без внутрішньої єдності та врахування інтересів усіх народів держави зовнішня політика приречена на провал.

На думку М. Грушевського незалежність Речі Посполитої міг врятувати Станіслав Лещинський. Він при підтримці Франції (французький король Людовік XV був його зятем) сподівався повернути трон короля Речі Посполитої. Однак, Франція банально не встигла випередити Російську імперію. Завадила і франко-іспанська війна. Загалом ситуація складалася не на користь Речі Посполитої. Після низки військових перемог становище

Російської імперії у Північному Причорномор'ї суттєво посилилося [4, с. 292].

Особливу увагу Грушевський приділяє Коліївщині 1768 року, очоленій Максимом Залізняком та Іваном Гонтою, яку він розглядає як кульмінацію соціального та релігійного невдоволення на Правобережній Україні – “гайдамацьке повстання проти панів” [3, с. 95]. У своїх працях він підкреслює, що це повстання не лише послабило внутрішню стабільність Речі Посполитої, але й стало приводом для російського втручання, яке виправдовувалося захистом православних. Грушевський вважає, що неспроможність Речі Посполитої вирішити релігійне питання та забезпечити соціальну справедливість на українських землях стала однією з причин її зовнішньополітичної слабкості. Він зазначає, що Росія використала Коліївщину для зміцнення своєї присутності в регіоні, що наблизило перший поділ.

Дослідник у низці своїх робіт звертав увагу на те, як російсько-турецькі війни XVIII ст., зокрема війна 1768–1774 рр., вплинули на зовнішню політику Речі Посполитої. Він зазначав, що Річ Посполита, будучи слабкою державою, стала ареною для цих конфліктів, оскільки прикордонні сутички, спричинені гайдамацькими повстаннями, давали Османській імперії привід для тиску. Грушевський підкреслював, що Росія використовувала ці війни для зміцнення свого впливу, виправдовуючи своє втручання захистом православного населення, що послаблювало позиції Речі Посполитої [4, с. 296].

Для українських земель, за оцінкою Грушевського, ці війни мали трагічні наслідки, оскільки вони посилювали хаос і руйнування на Правобережжі. Історик зазначав, що неспроможність Речі Посполитої врегулювати прикордонні конфлікти та забезпечити стабільність на українських землях стала однією з причин, чому Росія та Османська імперія розглядали ці території як об'єкт для експансії. Грушевський вважав, що ці війни прискорили перший поділ 1772 рр., оскільки Річ Посполита не могла

ефективно протистояти зовнішньому тиску через внутрішню роздробленість.

Важливими подіями, що прискорили перший поділ Речі Посполитої, на думку М. Грушевського були війна за “австрійську спадщину” та Семилітня війна. Вони призвели до ослаблення традиційних союзників Польщі – Австрії та Саксонії. Натомість набирала сили агресивна Пруссія.

М. Грушевський також підкреслював важливий момент, – Катерина II була проти поділу Речі Посполитої, як того вимагали австрійська імператриця Марія Терезія і особливо пруський володар Фрідріх – “вона бажала всю Польщу взяти під російські впливи й не хотіла її ділити”. Щоб запобігти переходу Пруссії та Австрії на бік Османської імперії Катерина II погодилася на перший поділ Польщі [3, с. 100].

Семилітня війна (1756–1763), яку Грушевський згадує у «Всесвітній історії», стала ще одним фактором, що послабив Річ Посполиту на міжнародній арені. Історик зазначав, що хоча Річ Посполита офіційно не брала участі у війні, її територія використовувалася російськими військами як плацдарм для операцій проти Пруссії, що підривало її суверенітет. Грушевський підкреслював, що ця війна посилила Пруссію під керівництвом Фрідріха II, який дедалі активніше заявляв про свої амбіції щодо польських земель, що стало передумовою для поділів.

Грушевський також звертав увагу на те, що Семилітня війна послабила традиційних союзників Речі Посполитої, зокрема Австрію, яка зазнала значних втрат. Це призвело до зміни балансу сил у Європі, де Росія та Пруссія стали домінуючими гравцями. Для українських земель, за оцінкою Грушевського, ця війна мала опосередкований вплив, оскільки присутність російських військ на території Речі Посполитої посилила тиск на православне населення, що сприяло ескалації соціальних і релігійних конфліктів, таких як Коліївщина [3, с. 101].

У наступні роки усі учасники поділу були змушені займатися іншими проблемами. Натомість Річ Посполита отримала невелику нагоду для

проведення реформ і модернізації країни. Лише у 1780-х рр. Російська імперія повернулася до зовнішньої експансії.

М. Грушевський аналізував спроби Станіслава Августа Понятовського реформувати Річ Посполиту як відчайдушну спробу відновити її геополітичну вагу. Історик зазначав, що реформи, зокрема Конституція 3 травня 1791 р., мали на меті зміцнити центральну владу та армію, що могло б дозволити Речі Посполитій проводити більш активну зовнішню політику. Однак Грушевський підкреслював, що ці реформи наštтовхнулися на опір Росії та Пруссії, які вбачали в них загрозу своїм інтересам, а також консервативної шляхти, яка сформувала Тарговицьку конфедерацію [37, с. 208].

Для українських земель, за оцінкою Грушевського, ці реформи мали обмежений вплив, оскільки не вирішували ключових проблем релігійної дискримінації та соціальної нерівності. Історик зазначав, що Станіслав Август, попри просвітницькі ідеї, не зміг залучити підтримку православного населення, що послабило його позиції у протистоянні з Росією. Грушевський вважав, що провал реформ став ще одним доказом того, що зовнішня політика Речі Посполитої була приречена через внутрішню роздробленість і залежність від іноземних сил [26, с. 19].

Після першого поділу Грушевський аналізує спроби реформ, зокрема ухвалення Конституції 3 травня 1791 року, яку він розглядає як відчайдушну спробу відновити суверенітет Речі Посполитої. У «Всесвітній історії» він зазначає, що “конституція 3 мая 1791 р. збирає головні принципи нового устрою” [3, с. 101] скасування «liberum veto», зміцнення виконавчої влади та плани створення регулярної армії могли б посилити державу, але ці реформи були запізнілими. Грушевський підкреслює, що Конституція викликала опір консервативної шляхти, яка за підтримки Росії сформувала Тарговицьку конфедерацію у 1792 р. Ця конфедерація, на його думку, стала зрадою національних інтересів, оскільки призвела до російсько-польської війни 1792 року та другого поділу 1793 р., внаслідок якого Правобережна

Україна відійшла до Росії. Грушевський детально описує, як втрата Правобережжя змінила долю українських земель, де російська адміністрація ліквідувала залишки автономії та посилила русифікацію. Спроби реформ дуже непокоїли Катерину II та пруського короля Фрідріха. Саме тому вони доволі швидко порозумілися і провели другий поділ Речі Посполитої [26, с. 20].

Останньою спробою врятувати Річ Посполиту Грушевський називає повстання Тадеуша Косцюшка 1794 року. У своїх працях він підкреслює, що це повстання мало патріотичний характер і підтримувалося Францією, але брак міжнародної підтримки та переважаюча військова міць Росії та Пруссії призвели до його поразки. Третій поділ 1795 року, який ліквідував Річ Посполиту як державу, Грушевський розглядає як неминучий наслідок її зовнішньополітичної неспроможності. Він зазначає, що українські землі, поділені між Росією та Австрією, втратили можливість розвиватися в рамках власної державності, що стало трагедією для українського народу.

Особливо високо М. Грушевський оцінював діяльність Т. Костюшка, але при цьому зазначав, що “диктатор Костюшко поспробував підняти селян, обіцяючи їм особисту свободу. Але се було запізно для селян, і відіпхнуло від повстання частину шляхти. Росія розгромила повстанців, і на спілку з Прусією – прийнявши сим разиом до участі й Австрію, перевели останній поділ Польщі” [3, с. 102].

Повстання Тадеуша Косцюшка 1794 року, яке Грушевський детально аналізує в «Ілюстрованій історії України», було, на його думку, останньою спробою врятувати Річ Посполиту від остаточного занепаду. Історик підкреслював, що повстання мало патріотичний характер і підтримувалося Францією, яка бачила в ньому можливість послабити Росію та Пруссію. Однак Грушевський зазначав, що брак міжнародної підтримки та внутрішньої єдності, зокрема через відчуження частини шляхти через обіцянки Косцюшка надати свободу селянам, призвели до поразки повстання [4, с. 308].

Грушевський звертав увагу на те, що повстання Косцюшка мало значний вплив на українські землі, де воно надихало частину населення на боротьбу за свободу, але не змогло змінити їхнього становища. Історик підкреслював, що поразка повстання та третій поділ 1795 р. остаточно закріпили поділ українських земель між Росією та Австрією, що мало трагічні наслідки для української державності. Грушевський вважав, що ця подія стала кульмінацією зовнішньополітичної неспроможності Речі Посполитої, яка не змогла протистояти тиску сусідніх держав [4, с. 309].

Грушевський звертає увагу на те, що зовнішня політика Речі Посполитої у XVIII столітті була тісно пов'язана з її внутрішніми проблемами, зокрема релігійною нетерпимістю та соціальною нерівністю. Він підкреслює, що дискримінація православного населення, яка тривала після Брестської унії, стала однією з головних причин послаблення держави. У «Ілюстрованій історії України» він зазначає, що релігійне питання не лише спричинило гайдамацькі повстання, але й дало Росії привід для втручання, що послаблювало Річ Посполиту на міжнародній арені. Грушевський вважає, що якби Річ Посполита пішла шляхом віротерпимості, як це було за Стефана Баторія у XVI столітті, вона могла б уникнути багатьох внутрішніх і зовнішніх криз [4, с. 310].

Порівнюючи погляди Грушевського з оцінками сучасних йому істориків, можна побачити його унікальний підхід. На відміну від польських істориків, які часто ігнорували український контекст, Грушевський розглядає Річ Посполиту як багатонаціональну державу, де українські землі відігравали ключову роль. Його акцент на релігійних і соціальних конфліктах як причинах зовнішньополітичних невдач контрастує з більш загальними оцінками, які зосереджувалися на політичній системі чи діях монархів. Грушевський також відрізняється від російських істориків, які виправдовували експансію Росії як «возз'єднання» земель. Натомість він підкреслює, що російське втручання було спрямоване на послаблення Речі Посполитої та підпорядкування українських земель.

Оцінюючи наслідки третього поділу Речі Посполитої М. Грушевський зазначав: “Австрії віддано полудневі польські краї (Малопольщу), Росія взяла східні провінції, Прусія західні, з самою Варшавою. Польська держава перестала існувати” [3, с. 102].

М. Грушевський у “Ілюстрованій історії України” детально аналізував наслідки трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) для українських земель, розглядаючи їх як трагедію для українського народу. Історик зазначав, що втрата Правобережної України та Галичини на користь Росії та Австрії призвела до ліквідації залишків автономії та посилення політики русифікації та централізації. Грушевський підкреслював, що австрійська адміністрація, хоча й запроваджувала певні реформи, ігнорувала національні інтереси українців, тоді як Росія використовувала релігійне питання для зміцнення своєї влади [4, с. 468].

Грушевський також звертав увагу на те, що поділи Речі Посполитої змінили геополітичний ландшафт Східної Європи, зробивши Росію та Австрію домінуючими силами в регіоні. Він вважав, що втрата Річчю Посполитою державності стала результатом її неспроможності проводити ефективну зовнішню політику, яка б враховувала інтереси всіх народів, зокрема українців. За його оцінкою, ці події заклали підґрунтя для подальшої боротьби українців за власну державність, підкреслюючи важливість єдності та сильної дипломатії для уникнення подібних трагедій у майбутньому.

Грушевський не був полонофобом, як стверджує Л. Адамський [12], а його критика Речі Посполитої ґрунтувалася на аналізі її політики, яка ігнорувала інтереси українців. У своїх працях він прагне показати, як зовнішня політика Речі Посполитої, залежна від Росії та послаблена внутрішніми конфліктами, призвела до втрати державності. Його оцінка трьох поділів як трагедії для українців підкреслює його національну перспективу, яка, однак, не применшує об’єктивності його аналізу. Грушевський використовує широкий спектр джерел, включаючи архівні

документи, що дозволяє йому детально розкрити дипломатичні процеси та їхні наслідки. Серед причин трьох поділів Речі Посполитої він особливу увагу відводить шляхетській анархії, протистоянню різних магнатсько-шляхетських угруповань. Саме вони паралізували діяльність сейму, гальмували проведення необхідних реформ із посилення армії, упорядкування податків тощо. Блокування роботи сейму и не найважливіша причина анархії. “Меншість починає “зривати” сойми, що далі то частіше; від 1652 р., коли зірвано перший сойм до 1764 р. з 55 скликаних соймів тільки 7 не було зірвано!” [7, с. 325]. в результаті зупинено не тільки законотворчу “машину”, а “з нею взагалі державна машина стає”. При цьому за словами М. Грушевського “шляхетський парламентаризм, звівши до зера (нуля) королівську владу”, сам не сотворив натомість якогось дійсного правительства” [7, с. 325].

Оцінюючи повноваження королівської влади в Речі Посполитій, М. Грушевський писав: “Королівська влада була спаралізована: її функції політичні (оголошене війни, або згоди), воєнні (визначення загального походу, над війська), фінансові (визначення податків), законодавчі – все було обмежено згодою сойму” [7, с. 326]. Польська держава, перетворившись у “шляхетську республіку” “в дійсності стала шляхетською анархією, де не було ані влади ані послуху”.

Зовнішня політика Речі Посполитої у XVIII столітті, за Грушевським, є прикладом того, як внутрішня слабкість може призвести до втрати суверенітету. Його праці підкреслюють важливість єдності, віротерпимості та врахування інтересів усіх народів держави для її стабільності. Для сучасної України погляди Грушевського мають особливе значення, оскільки вони нагадують про необхідність сильної дипломатії та захисту національних інтересів у складних геополітичних умовах. Його аналіз зовнішньої політики Речі Посполитої у XVIII столітті залишається цінним джерелом для розуміння історичних уроків, які можуть бути застосовані до сучасних викликів.

Річ Посполита у XVIII ст. у працях М. Грушевського постає як взірець шляхетської сваволі і безсилля. Магнати і шляхта – свавільні в середині держави, безсилі перед зовнішніми викликами та загрозами. Міжнародні відносини цього періоду – це домінування імперій нового типу, на фоні яких Річ Посполита виглядала анахронізмом. А всі спроби її модернізації виявилися марними.

Висновки

Бакалаврська робота, присвячена аналізу зовнішньої політики Речі Посполитої у працях Михайла Грушевського, дозволила комплексно розглянути його інтерпретацію дипломатичних стратегій, міжнародних відносин та їхнього впливу на українські землі в період XVI–XVIII століть. Дослідження виявило унікальність підходу Грушевського, який поєднував історичний аналіз із національною перспективою, акцентуючи на значенні українських земель у контексті зовнішньополітичних процесів Речі Посполитої. Проведений аналіз підтвердив актуальність теми, адже погляди Грушевського не лише розкривають історичні уроки дипломатії, але й мають значення для сучасних дискусій про українську ідентичність і державотворення.

Першим важливим результатом дослідження є визначення ключових аспектів зовнішньої політики Речі Посполитої, висвітлених у працях Грушевського. У його творах, зокрема в «Історії України-Руси» та «Всесвітній історії в короткому огляді», зовнішня політика Речі Посполитої розглядається через призму її впливу на українські землі. Грушевський звертає увагу на такі ключові події, як Кревська (1385) та Люблінська (1569) унії, які змінили баланс сил у Центрально-Східній Європі, посиливши польсько-литовський союз, але водночас обмеживши автономію Великого князівства Литовського. Історик підкреслює, що ці унії, хоча й сприяли тимчасовому зміцненню Речі Посполитої, призвели до посилення полонізації та релігійного тиску на українське населення, що стало передумовою для соціальних і політичних конфліктів, зокрема Хмельниччини. Грушевський також детально аналізує відносини Речі Посполитої з Московським царством, Османською імперією, Швецією та Кримським ханством, наголошуючи на їхній конкурентній природі та впливові на долю українських земель. Наприклад, він відзначає, що Люблінська унія була частково зумовлена необхідністю протистояти

московській загрозі, а релігійна політика, зокрема Брестська унія, посилила внутрішні конфлікти, ослабивши державу.

Другим важливим аспектом є методологія Грушевського, яка поєднує історико-аналітичний підхід із національно-орієнтованою інтерпретацією. У своїх працях він використовує широкий спектр джерел, включаючи архівні документи, і прагне подати історію Речі Посполитої не лише як історію польсько-литовської держави, але й як важливий етап української історії. Його підхід характеризується акцентом на ролі українців у формуванні зовнішньої політики Речі Посполитої, що відрізняє його від сучасних йому польських істориків, які часто ігнорували український контекст. Грушевський критично оцінює зовнішньополітичні стратегії Речі Посполитої, вважаючи їх короткозорими через надмірну централізацію та ігнорування інтересів некатолицького населення. Водночас його ідеологічна позиція, сформована в умовах українського національного відродження, іноді призводила до звинувачень у суб'єктивності, як, наприклад, у праці Л. Адамського, який критикував Грушевського за «прогресивний націоналізм». Проте, як показує аналіз, Грушевський не був полонофобом, а його оцінки базувалися на ґрунтовному аналізі джерел і прагненні підкреслити історичну суб'єктність українців.

Третій результат дослідження – порівняння поглядів Грушевського з оцінками сучасних істориків. На відміну від праць Н. Яковенко, М. Крикуна чи А. Камінського, які зосереджуються на загальних аспектах зовнішньої політики Речі Посполитої або окремих подіях, Грушевський пропонує цілісну картину, де українські землі є не периферією, а важливим чинником європейської політики. Сучасні дослідники, хоча й визнають внесок Грушевського в історіографію, рідко аналізують його погляди на зовнішню політику як окремий предмет, що підтверджує новаторський характер цієї роботи. Наприклад, якщо Н. Яковенко акцентує на соціальних аспектах Люблінської унії, то Грушевський розглядає її як подію, що змінила геополітичний статус українських земель.

Еволюція поглядів Грушевського, простежена в дослідженні, відображає його перехід від академічного аналізу до активної участі в політичному житті, що вплинуло на його інтерпретацію історії. У ранніх працях він зосереджувався на об'єктивному аналізі джерел, але з часом, особливо в період Української революції 1917–1921 рр., його праці набули більш вираженого патріотичного забарвлення. Це проявилось в акцентуванні на історичній суб'єктності українців і необхідності автономії, що резонувало з ідеями національного відродження. Його бачення зовнішньої політики Речі Посполитої як чинника, що обмежував розвиток українських земель, стало основою для обґрунтування ідеї української державності.

Практичне значення роботи полягає у її внеску в осмислення історичних уроків дипломатії Речі Посполитої, які можуть бути застосовані до сучасних геополітичних викликів України. Аналіз праць Грушевського підкреслює важливість врахування національних інтересів у міжнародних відносинах і демонструє, як історичні наративи можуть впливати на формування національної ідентичності. Результати дослідження можуть бути використані в освітніх програмах з історії України та Центрально-Східної Європи, а також для подальших порівняльних студій історіографії.

Отже, бакалаврська робота підтвердила, що погляди Михайла Грушевського на зовнішню політику Речі Посполитої є цінним джерелом для розуміння як історичних процесів XVI–XVIII століть, так і сучасних питань української державності. Його праці не лише розкривають складність міжнародних відносин Речі Посполитої, але й пропонують унікальну перспективу, де українські землі виступають активним учасником історичного процесу. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на глибший порівняльний аналіз інтерпретацій Грушевського з іншими історіографічними традиціями, що сприятиме збагаченню української історичної науки.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Відкритий лист Мих. Грушевського, закордонного делегата УПСР, Голові Ради Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки Х. Г. Раковському // Борітеся – Поборете! 1921. № 10. Жовтень-грудень. С. 1-8. http://hrushevsky.history.org.ua/cgi-bin/hrushevsky/person.exe?&I21DBN=ELIBH&P21DBN=ELIBH&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0001842
2. Грушевський М. С. Автобіографія // Архіви України: Науково-практичний журнал. Київ, 1991. № 1 (225). С. 16–29. <http://hrushevsky.history.org.ua/item/0012835>
3. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. Ч. 2. К.: Дніпросоюз, 1920. 284 с. https://shron3.chtyvo.org.ua/Hrushevskiy/Vsesvitnia_istoriia_v_korotkim_ohliadi_Chastyina_2.pdf?
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України. К., 1990. 526 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. Том IV. XIV – XVI віки – відносини політичні. К.: Наукова думка, 1993. 544 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. Том IV. XIV – XVII віки. К.: Наукова думка, 1994. 704 с.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. Том V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV – XVII віків. К.: Наукова думка, 1995. 704 с.
8. Грушевський М. Історія України-Руси. Том VII. Козацькі часи – до р. 1625. К.: Наукова думка, 1995. 630 с.
9. Грушевський М. Історія України-Руси. Том VIII. Ч. 1. Від Куруківщини до Кумейщини (1626 – 1638). Нью-Йорк: Книгоспілка, 1956. 866 с.
10. Грушевський М. Історія України-Руси. Том VIII. Ч. 2. Початки Хмельниччини (1638 – 1648). Київ-Відень, 1922. 224 с.

11. Грушевський М. Історія України-Руси. Том VIII. Ч. 3. Хмельниччина в розцвіті (1648 – 1650). Київ-Відень, 1922. 288 с.

Наукова література

12. Адамський Л. “Прогресивний націоналіст” Грушевський і поляки. Історія стосунків. Історична правда : веб-сайт. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/6/75775/> (дата звернення: 6.05.2025).

13. Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності / В. Ф. Верстюк, Р. Я. Пиріг. Київ: Либідь, 1996. 144 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Verstiuk_Vladyslav/M_S_Hrushevskiyi_Korotka_khronika_zhyttia_ta_diialnosti.pdf?

14. Винар Л. Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського // Український історик. 1966. № 1. С. 15 – 45.

15. Винар Л. Михайло Грушевський в українській і всесвітній історії // Український історик. 1991. № 03-04. С. 110-111; 1992. № 1-4. С. 112-115. https://shron1.chtyvo.org.ua/Vynar_Liubomyr/Mykhailo_Hrushevskiyi_v_ukrainskii_i_vsesvitnii_istorii.pdf?

16. Гирич І. М. Грушевський та І. Франко: громадське і приватне Історична правда : веб-сайт. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/4cabd1b374ece/> (дата звернення: 6.05.2025).

17. Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації / Я. Грицак. Київ: Генеза, 2000. 249 с. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000797>

18. Головка О.Б., Лиман С.І. Відносини Речі Посполитої і Османської імперії XV—XVII ст. у науковій спадщині Н.С. Рашби // Наукові праці Кам’янець-Подільського університету імені І.Огієнка: історичні науки. 2010. Т. 20. С. 48-62.

19. Григор'єва Т. Ю. Мирні угоди між Річчю Посполитою та Османською імперією протягом 1569-1619 років: основні положення та фактори взаємин

- // Магістеріум. Вип. 41. Історичні студії / [упоряд.: Щербак В. О. та ін.]. 2010. С. 46-50.
20. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
 21. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / пер. з пол. К. : Києво-Могилянська академія, 2007. 241 с.
 22. Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність. Мюнхен. 1962. № 1. С. 16–36.
 23. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919 – 1924 рр. // УІЖ. 2002. № 1. С. 96-125.
 24. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. 752 с.
 25. Зашкільняк Л. О. Річ Посполита Обох Народів у ретроспективі української історіографії // Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.: колективна монографія / за редакцією Віталія Тельвака, Лідії Лазурко та Павла Серженги. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 7-26.
 26. Зашкільняк Л. Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського // Проблеми слов'янознавства. Львів, 1994. Вип. 46. С. 3–24.
 27. Зашкільняк Л. Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Rzeszów, 2004. Т. II / Pod red. Jerzego Maternickiego, Leonida Zaskilniaka. S. 272–294.
 28. Камінський Сулима, Анджей. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505-1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура = Historia Rzeczypospolitej jak historia wielu narodów, 1505 – 1795. Obywatele, ich państwo, społeczeństwo, kultura / Анджей Сулима Камінський. Київ: Наш час, 2011. 263 с. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000012842>

29. Ключовський Є. Історія Польщі до кінця XV століття Наук. ред.: Анджей Гіль, Володимир Александрович; пер. Наталі Яковенко. Люблін: Товариство Інституту Центрально-Східної Європи, 2005. 239 с.
30. Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик // Літературно-науковий вістник. Львів, 1926. Т. 91. Кн. 12.
31. Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К.: Київ, 2006. С. 34–73.
32. Оглоблин О. Михайло Сергієвич Грушевський (1866—1934) // Український історик. 1966. №01-02. С. 6-14.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Ohloblyn_Oleksandr/Mykhailo_Serhiievych_Hrushevskyi_18661934.pdf?
33. Панькова С. Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2007. Вип. 12. С. 826–832.
34. Пиріг Р. Михайло Грушевський: "...жив у Києві інкогніто" / Руслан Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 - 1921 рр. 2011. Т.6. С. 5-20.
https://shron3.chtyvo.org.ua/Pyrih_Ruslan/Mykhailo_Hrushevskyi_zhyv_u_Kyivi_inkohnito.pdf?
35. Пиріг Р. Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби / Р. Пиріг, В. Тельвак. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
<http://hrushevsky.history.org.ua/item/0011338>
36. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. 3-тє вид. К.: Либідь, 1995. 672 с.
37. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. К.: Либідь, 1995. 608 с.
38. Польща – нарис історії [Текст] / за ред.: Влодзімежа Менджецького та Єжи Брацисевича; пер. з пол. Івана Сварника; Ін-т нац. пам'яті, Коміс. переслідування злочинів проти пол. народу. Варшава: Вид-во Ін-т нац. пам'яті, 2015. 365 с.

39. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934 / Відп. ред. І. Ільєнко. НАН України. Служба безпеки України; Українське історичне товариство. К.: Вид-во "Україна", 1996. 335 с. <http://history.org.ua/LiberUA/900-524-014-5/900-524-014-5.pdf>
40. Сисин Ф. "Історія України-Руси" Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, 1999. С. 21–26.
41. Станіславський В. В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686-1699. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 357 с.
42. Тельвак В. "Добрий історик, але поганий політик": рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року / В. Тельвак // Scriptorium nostrum. 2015. № 1-2. С. 35-64. https://chtyvo.org.ua/authors/Telvak_Vitalii/Dobryi_istoryk_ale_pohanyi_polityk_retseptsiiia_tvorchoi_spadschyny_Mykhaila_Hrushevskoho_pislia_1914.pdf
43. Тельвак В. Łukasz Adamski. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. 369 s. Український археографічний щорічник. 2012. Вип. 16-17. С. 637-649. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0000793535>
44. Тельвак В. Львівська історична школа Михайла Грушевського / В.В. Тельвак, В.П. Педич. Львів : Світ, 2016. 424 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Telvak_Vitalii/Lvivska_istorychna_shkola_Mykhaila_Hrushevskoho.pdf
45. Тельвак В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX – 30-х років XX століття. Дис. на здоб. наук. ступ. д. іст. наук. К., 2008. 521 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Telvak_Vitalii/Retseptsiiia_tvorchoi_spadschyny_Mykhaila_Hrushevskoho_v_istorychnii_dumtsi_kintsia_KhIKh_-_30-kh_rok.pdf

46. Шаповал Ю. І. Михайло Грушевський / Юрій Шаповал, Ігор Верба. Київ: Альтернативи, 2005. 351 с. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0010314>
47. Щербань Т. О. Історичні дослідження в Українському науковому товаристві (1907—1921) // Український історичний журнал. 1995. № 1. С. 23 – 33.
48. Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в “Історії України-Руси” // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: (Мат-ли міжнар. наук. конф.: Київ, 15–16 грудня 2005 р.). К., 2008. С. 89–103.
49. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К.: Критика, 2006. 584 с.
50. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. Київ: Генеза, 1997. 380 с.
51. Adamski Ł. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków / Łukasz Adamski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. 369 s.
52. Gierowski J.A. Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763). Wielka Historia Polski. T.V. Kraków: Fogra, 2001. 413 s.
53. Jasienica P. Rzeczpospolita obojga narodów. Calamitatis regnum. Warszawa: PRÓSZYŃSKI i S-KA, 2007. 392 s.
54. Topolski J. Historia Polski. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie sp. z o.o., 2015. 435 s.
55. Wójcik Z. Jan Sobieski 1629 – 1696. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1983. 617 s.

Електронні ресурси

56. Е-архів Михайла Грушевського : веб-сайт. URL: <http://hrushevsky.history.org.ua/> (дата звернення: 6.05.2025).